FIBULA SCHRIFTREEKS

EGYPTISCHE HIËROGLIEFEN

W.V. Davies

Egyptische hiërogliefen

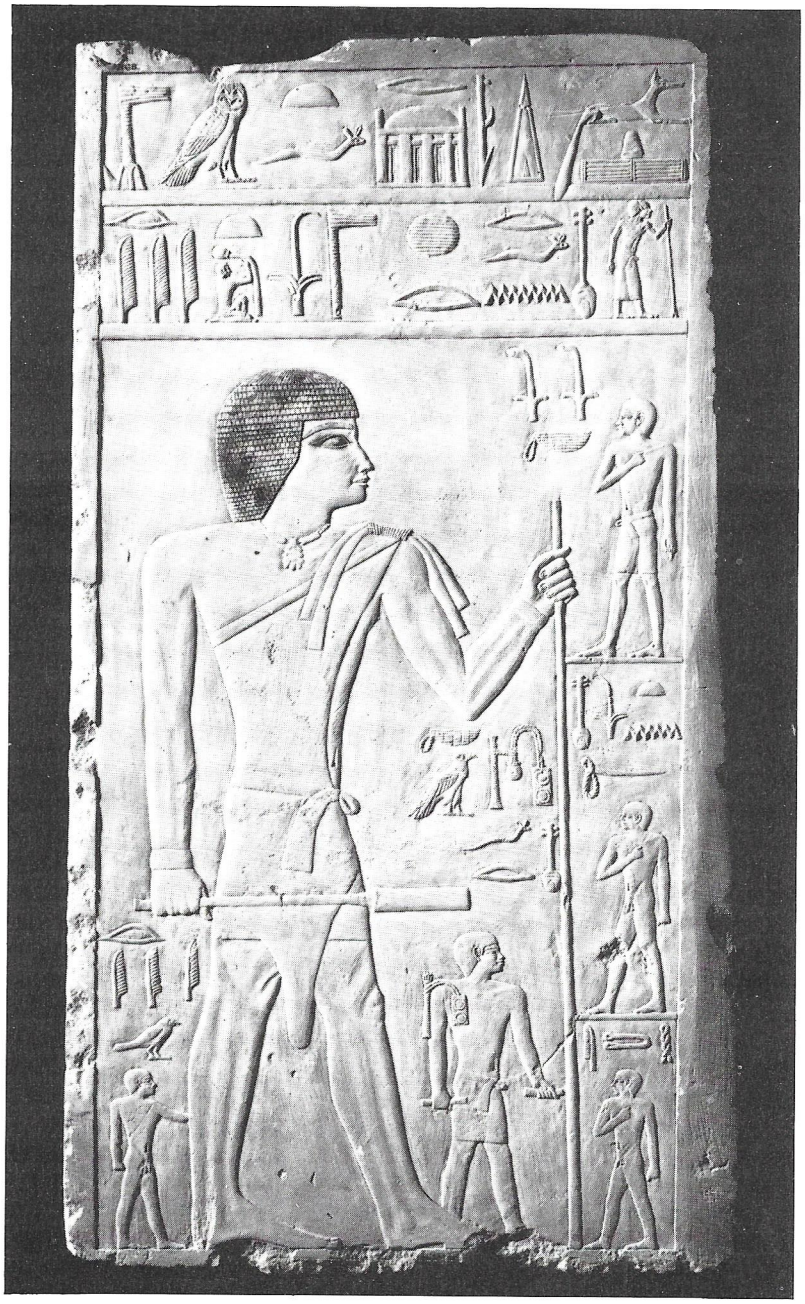

1 Kalkstenen wandpaneel met de afbeelding van menselijke figuren en hiërogliefen, afkomstig uit de graftombe van een man genaamd Iry. 5de dynastie, H. 95 cm, BM 1168.

W.V. Davies

EGYPTISCHE HIËROGLIEFEN

FIBULA SCHRIFTREEKS

Woord vooraf

Al bij de aanvang van dit boek moet op de beperkingen ervan gewezen worden. Het is simpelweg te beknopt om een communicatiesysteem dat zo ingewikkeld en veelzijdig is als het hiëroglifische schrift van het oude Egypte, te kunnen behandelen zonder het onrecht te doen. Het overzicht zoals dat hier gepresenteerd wordt, is noodgedwongen heel selectief en is bedoeld als een inleiding op de gebieden die ik het belangrijkst en interessantst achtte. Voor een diepgaander en wetenschappelijker benadering van de verschillende aspecten van dit onderwerp verwijs ik de lezer graag naar de in de Bibliografie genoemde uitgaven.

Bij de voorbereidingen van dit boek ben ik op verschillende wijzen vriendelijk en kundig geholpen door een aantal collega's. De heer T.G.H. James deed verscheidene waardevolle suggesties voor de opzet en de inhoud; professor A.F. Shore en mevrouw Carol Andrews verschaften informatie over Koptische en demotische onderwerpen; mevrouw Christine Barratt leverde de tekeningen voor de illustraties en de hiërogliefen in de tekst; de heer Peter Hayman vervaardigde het merendeel van het fotomateriaal; mevrouw Felicity Jay typte de uiteindelijke versie van het manuscript; leden van de staf van British Museum Publications bevorderden op kundige wijze de voltooiing van het boek en begeleidden het op zijn weg langs de pers. Al deze mensen betuig ik mijn hartelijke dank. En dat geldt ook voor de instellingen die mij in staat stelden afbeeldingen te gebruiken van de voorwerpen in hun collecties.

i'm Rhieni â diolch

Omslag In kolommen geschilderde hiërogliefen, deel van een religieuze tekst. Fragment uit de graftombe van koning Seti I, Dal der Koningen, Thebe. 19de dynastie, ca. 1300 v. Chr., H. 24 cm, BM 5610.

Oorspronkelijke titel: *Egyptian Hieroglyphs*
Engelse tekst: © 1987 The Trustees of the British Museum. Published by British Museum Publications Ltd
Nederlandse vertaling: © 1989 Fibula/Unieboek bv, Postbus 97, 3990 DB Houten
Vertaling: drs Yolande Michon
Supervisie: drs Gertrudis A.M. Offenberg
Omslagontwerp: Marius Brouwer
Lay out: Arthur Lockwood
ISBN 90 269 4050 5
CIP

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Woord vooraf 4
1 **De taal** 6
2 **Het schrift** 10
3 **De grondbeginselen** 30
4 **Wat eenvoudige grammatica** 41
5 **De ontcijfering** 47
6 **Ontleningen** 57
Bibliografie 63
Register 64

1
De taal

Het oude Egyptisch neemt een speciale positie in te midden van de talen der wereld. Het behoort niet slechts tot de alleroudste opgetekende talen (waarschijnlijk is alleen het Sumerisch ouder), maar het beschikt tevens over de langste vastgelegde geschiedenis. Het werd voor het eerst op schrift gesteld tegen het einde van het 4de millennium v. Chr. en bleef nadien in doorlopend geregistreerd gebruik tot om en nabij de 11de eeuw n. Chr., een periode van meer dan 4000 jaar. Het Egyptisch, of Koptisch (zoals het laatste stadium van de taal wordt genoemd), stierf tijdens de middeleeuwen uit als gesproken taal, het werd verdrongen door het Arabisch. Tegenwoordig is het strikt genomen een dode taal, hoewel het voortleeft, zij het in verstarde vorm, in de liturgie van de Koptische kerk in Egypte. Het zal in werkelijkheid slechts om een heel gering deel van de eigenlijke produktie gaan, maar desondanks is er een aanzienlijke hoeveelheid in het Egyptisch geschreven materiaal bewaard gebleven. Het merendeel daarvan wordt gevormd door religieuze teksten en grafschriften, maar er zijn ook verschillende soorten niet-kerkelijke documenten bekend - van administratieve, zakelijke, wettelijke, literaire en wetenschappelijke aard -, evenals particuliere en officiële biografische en historische inscripties. Alle te zamen vormen zij verreweg onze belangrijkste bron van gegevens over de samenleving van het oude Egypte.

Sinds de ontcijfering van het schrift in het 3de decennium van de vorige eeuw (zie hoofdstuk 5) behoort de taal tot een van de meest diepgaand onderzochte terreinen van de Egyptologie. Onze kennis van de structuur van het Egyptisch en van de regels die eraan ten grondslag liggen, berust dientengevolge op een vrij stevige basis, ook al moeten verschillende gebieden van het taalgebruik en de grammatica nog volledig worden opgehelderd. De belangstelling voor het Egyptisch is niet alleen tot de Egyptologen beperkt gebleven. In de afgelopen jaren zijn steeds meer taalkundigen die de menselijke taal als algemeen verschijnsel bestuderen, zich met deze taal gaan bezighouden. Het Egyptisch is namelijk van bijzonder belang voor de vergelijkende en historische taalwetenschap, omdat de lange periode waarin het in gebruik is geweest een zeldzame gelegenheid biedt tot het testen van theorieën over de ontwikkeling en veranderingen binnen een taal en de snelheid waarmee die gepaard gaan.

Het Egyptisch behoort tot een groep talen in Afrika en het Nabije Oosten (waarvan verschillende nog gesproken worden) die voldoende overeenkomsten in hun grammatica en woordenschat vertonen om een gemeenschappelijke taalkundige voorouder waarschijnlijk te maken. Geleerden spreken in dit verband van de Afro-Aziatische (of Hamito-Semitische) groep. Men gaat er tegenwoordig van uit dat de Afro-Aziatische familie bestond uit zes gelijkwaardige takken, waarvan het oude Egyptisch er een was. De overige vijf zijn: het Semitisch (waartoe onder meer bekende talen als het Akkadisch, het Hebreeuws en het Arabisch behoren), Berber (aangetroffen in Noord-Afrika en het westen van Egypte), het Tsjadisch (dat in de zuidelijke regionen van de Sahara ten oosten, zuiden en westen van het Tsjaadmeer voorkomt), het Koesjitisch (bekend uit de Soedan, Ethiopië, Somalië en Noordwest-Kenia) en het Omotisch (dat in Zuid-Ethiopië voorkomt). Van al deze talen hebben alleen het Egyptisch en het Semitisch een uitgebreide schriftelijke traditie te bieden; in het geval van de andere talen zijn schriftelijke bronnen te verwaarlozen of helemaal niet aanwezig en staan registratie en analyse nog in de kinderschoenen. De geleerden zijn het nog niet eens over het tijdstip waarop de verschillende takken zich van de moedertaal hebben afgescheiden. Recente schattingen, hoofdzakelijk gebaseerd op de mate van onderscheid tussen het vroege Egyptisch en het Akkadisch (de oudste opgetekende vorm van het Semitisch) lopen sterk uiteen. De ene geleerde stelt het vermoedelijke tijdstip waarop de talen een eigen leven gingen leiden op ca. 6000 v. Chr., terwijl een andere uitgaat van ca. 12 000 v. Chr.

Er is geen enkele aanleiding te veronderstellen dat de oude Egyptenaren een serieuze belangstelling koesterden voor de analyse van hun eigen taal. Als er al grammatica's van het Egyptisch hebben bestaan, zoals die in de oudheid voor het Grieks en Latijn zijn opgesteld, dan zijn ze niet

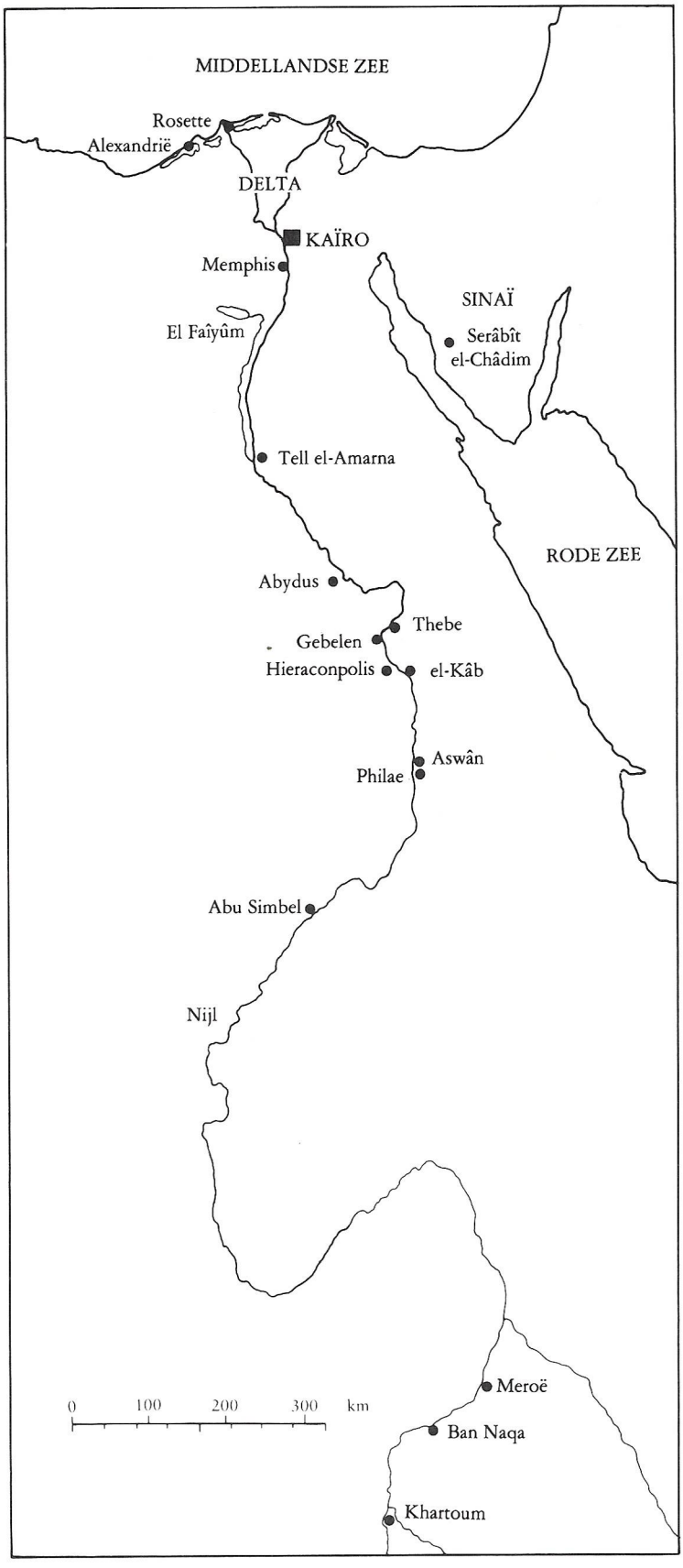

2 Egypte en de Soedan.

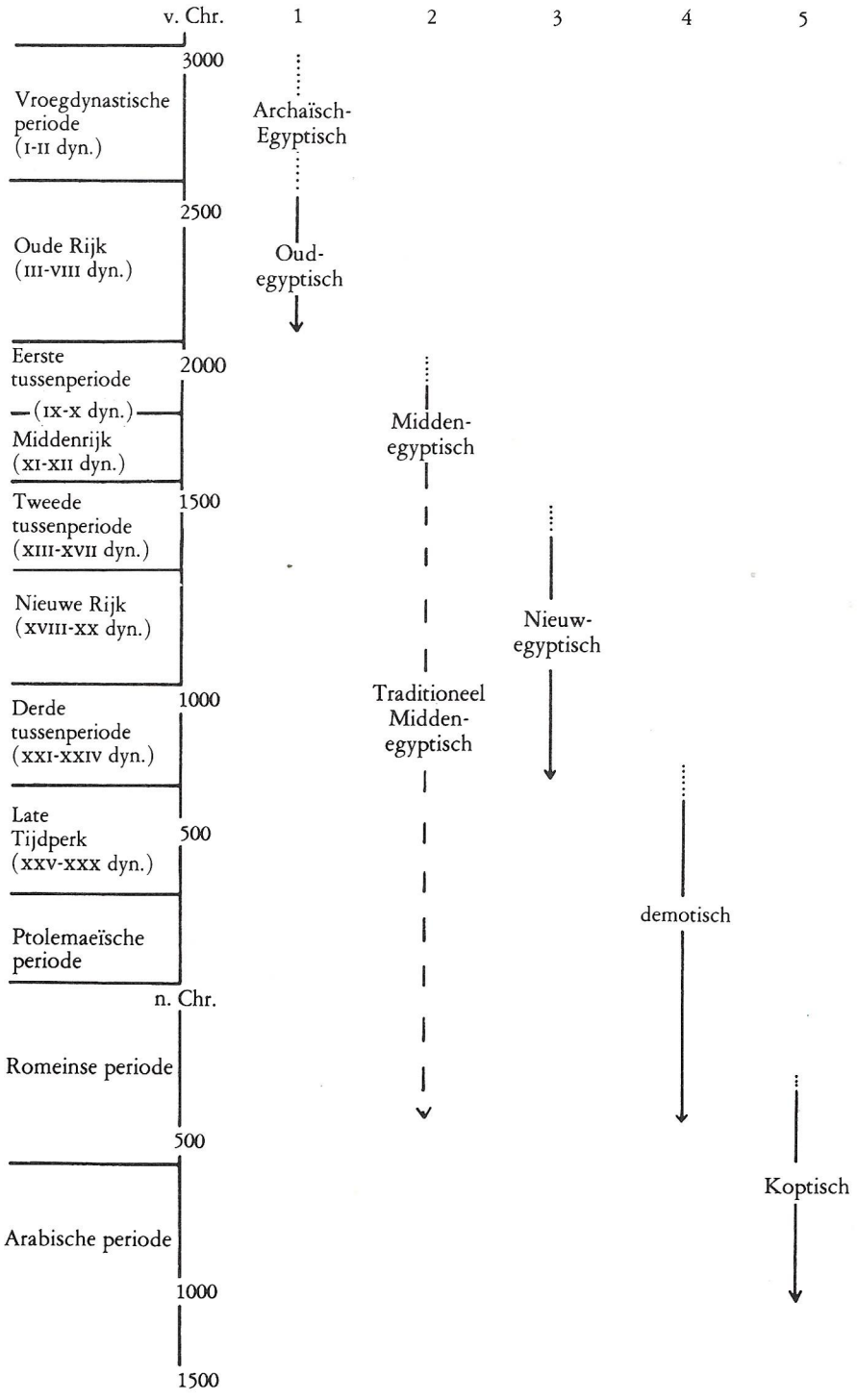

Tabel 1: Ontwikkelingsfasen in de Egyptische taal.

bewaard gebleven. Onze kennis van het oude Egyptisch is volledig gebaseerd op modern onderzoek. Egyptologen maken onderscheid tussen vijf enigszins willekeurige stadia in de ontwikkeling van de taal (zie tabel 1), die zich van elkaar onderscheiden door een aantal karakteristieke kenmerken in de grammatica en de spelling. De meest duidelijke scheidslijn ligt daarbij tussen de eerste twee stadia enerzijds en de laatste drie anderzijds. Men is tot deze indeling gekomen door onderzoek en vergelijking van een groot aantal dateerbare teksten die de hele periode beslaan waarin de taal is opgetekend. De geleerden die zich hiermee bezighielden, moesten voortdurend in het oog houden dat de gegevens die zij verzamelden in alle gevallen *schriftelijk* taalgebruik betroffen en dat dat zelden precies overeenkomt met gesproken taal. Schriftelijk taalgebruik is behoudender: er komen vaak heel ouderwetse spellingsvormen in voor, evenals woorden en grammaticale constructies die in de normale spreektaal niet meer gebezigd worden. Dit verschijnsel is in het geval van het Egyptisch heel duidelijk aanwijsbaar. Het zal niet onopgemerkt blijven dat in het volgende overzicht van de ontwikkelingsfasen van de taal het Archaïsch-Egyptisch, zoals de taal van de allereerste inscripties (stammend uit het eind van de Predynastische en de Vroegdynastische periode, ca. 3100-2650 v. Chr.) soms wordt genoemd, niet is opgenomen. De reden hiervoor is dat de betreffende inscripties te kort en te beperkt van inhoud zijn om een zinvolle analyse van het taalgebruik mogelijk te maken.

Oudegyptisch
De taal van de inscripties uit het Oude Rijk (ca. 2650-2135 v.Chr.), de periode waaruit de eerste doorlopende teksten stammen.

Middenegyptisch
Het taalgebruik van met name de Eerste Tussenperiode en het Middenrijk (ca. 2135-1785 v. Chr.); algemeen beschouwd als de klassieke fase van de taal, die in literaire, religieuze en monumentale inscripties in zwang blijft tot aan de Ptolemaeïsche en Romeinse periode. Nauw verwant in structuur aan het Oudegyptisch.

Nieuwegyptisch
Het alledaagse taalgebruik van het Nieuwe Rijk en de Derde Tussenperiode (ca. 1550-700 v. Chr.), zoals met name blijkt uit niet-kerkelijke documenten uit de tijd der Ramessiden (ca. 1300-1080 v. Chr.); tot op zekere hoogte ook te vinden in literaire en monumentale inscripties. Duidelijk anders dan Oud- en Middenegyptisch, vooral in woordbouw.

demotisch
Inheemse opvolger van het Nieuwegyptisch, opgetekend in het zogenaamde demotische schrift (zie hoofdstuk 2), aangetoond vanaf het begin van het Late Tijdperk tot diep in de Romeinse periode (ca. 700 v. Chr.-5de eeuw n. Chr.).

Koptisch
De laatste fase van de taal, vanaf de 3de eeuw n. Chr. opgetekend in het Koptische schrift (zie hoofdstuk 2). Het enige stadium in de taal waarin men op de hoogte is van het gebruik van de klinkers en waarin verschillende dialecten te onderscheiden zijn. De twee belangrijkste zijn: het Sahidisch, tot de 10de eeuw n. Chr. het literaire standaarddialect, van onbekende herkomst, mogelijk afkomstig uit Thebe of Memphis; en het Bohairisch, oorspronkelijk het dialect van het westelijke deel van de Delta, dat in de 11de eeuw de plaats van het Sahidisch als officiële spreektaal innam.

2
Het schrift

In het Late Tijdperk van de Egyptische geschiedenis waren er drie verschillende schrijfwijzen in gebruik om de Egyptische taal op te tekenen. Men onderscheidt respectievelijk het hiëroglifische, het hiëratische en het demotische schrift. Op het eerste gezicht lijken deze schrijfwijzen totaal verschillend. Toch zijn ze volgens hetzelfde systeem opgebouwd; het hiëratisch en het demotisch zijn cursieve schrijfwijzen die van de hiëroglieven zijn afgeleid. In de Romeinse periode werden ze alle drie in de schaduw gesteld door een vierde schrijfwijze, het Koptisch, een schrift dat op het Griekse alfabet was gebaseerd en dat volgens heel andere beginselen was opgebouwd. In dit hoofdstuk zullen voornamelijk een aantal in het oog lopende kenmerken en conventies van de schrijfwijzen worden besproken; de regels die aan het oorspronkelijke systeem ten grondslag liggen, komen in het volgende hoofdstuk aan bod.

Het hiëroglifische schrift

36, 37 Het hiëroglifische schrift is de oudste schrijfwijze der Egyptenaren, en tevens het schrift dat het langste leven beschoren was. De vroegste hiëroglieven stammen uit het einde van de Predynastische periode. Het gaat hier om korte verklarende teksten op voorwerpen van steen en aardewerk, die afkomstig zijn van verschillende vindplaatsen en waarschijnlijk in de periode van 3100-3000 v. Chr. gedateerd moeten worden. De laatste dateerbare hiëroglieven komen voor in een tempelinscriptie op het eiland Philae, waar ze in 394 n. Chr. werden aangebracht - bijna 3500 jaar later dan de vroegste bekende exemplaren. Oorspronkelijk werd het schrift gehanteerd voor allerlei soorten teksten die op materialen van uiteenlopende aard aangebracht konden worden. Maar naarmate de cursieve variant, het hiëratisch, zich verder ontwikkelde, werd het gebruik van de hiëroglieven in toenemende mate beperkt tot de religieuze en monumentale sfeer, waarbij men de tekens bij voorkeur in reliëf op steen aanbracht. Dit gebruik was voor de oude Grieken aanleiding de afzonderlijke elementen van het schrift aan te duiden als *ta hiera grammata*, 'de heilige letters', of als *ta hieroglyphica*, de 'heilige uitgehakte (letters)', uitdrukkingen waaraan onze termen hiëroglief en hiëroglifisch zijn ontleend.

De tekens van het hiëroglifische schrift zijn voor een groot deel van beeldende of 'picturale' aard. Enkele hebben een onduidelijke vorm en oorsprong, maar de meeste zijn herkenbare afbeeldingen van verschijnselen uit de natuurlijke omgeving of van door mensenhanden vervaardigde zaken, die bij een zorgvuldige uitvoering heel fijn van detail en fraai van kleur kunnen zijn, omslag ook al is hun vorm sterk gestileerd en zijn de kleuren niet altijd even realistisch. De beste voorbeelden van het schrift hebben ongetwijfeld 'een eigen schoonheid van lijn en kleur', die de vaak gemaakte opmerking dat 'het hiëroglifische schrift van de Egyptenaren het mooiste is dat ooit is uitgevonden' volledig rechtvaardigt. Het picturale karakter van de hiëroglieven mag echter geen aanleiding geven tot de gedachte dat het om een primitief soort beeldschrift zou gaan. Het is een volledig ontwikkeld systeem, waarmee dezelfde ingewikkelde taalkundige informatie kon worden overgebracht als met ons eigen alfabet, zij het op een heel andere manier. Typologisch gezien is het hiëroglifische schrift een gemengd systeem, dat wil zeggen dat de verschillende onderdelen niet allemaal dezelfde functie hebben; sommige tekens staan voor een begrip, andere voor een klank (zie hoofdstuk 3).

Het systeem is nooit tot een bepaald aantal hiëroglieven beperkt geweest. Het bestond tijdens de hele periode waarin het in gebruik is geweest uit een redelijk stabiele kern van vaste tekens, maar daarnaast werden nieuwe tekens bedacht, al naar gelang de omstandigheden, terwijl andere in onbruik raakten. Ontwikkelingen in de materiële beschaving speelden daarbij een rol. In het begin van het Nieuwe Rijk brachten vernieuwingen in de Egyptische wapenrusting bij voorbeeld de 4 invoering met zich mee van hiëroglieven van paard en wagen, , , en een nieuw type

zwaard, . Hetzelfde proces zorgde ervoor dat andere hiërogliefen verouderd raakten en ofwel van vorm veranderden ofwel geheel vervangen werden. Zo was het teken voor de koninklijke blauwe kroon, de *chepresh*, tijdens de 13de dynastie en tijdens de 18de . En het teken voor een eenvoudig scheermes was tijdens het Oude Rijk , tijdens het Middenrijk en tijdens het Nieuwe Rijk ten slotte . In deze gevallen hadden ontwikkelingen in de mode en de technologie overeenkomstige veranderingen in het schrift tot gevolg, waarbij elk teken telkens de meest gangbare vorm van het werkelijke voorwerp weergaf. Dit proces heeft echter niet consequent doorgewerkt. Talloze hiërogliefen, zelfs in categorieën die gevoelig waren voor veranderingen in de beschaving, hebben steeds een min of meer vaste vorm behouden; andere veranderden tijdelijk om vervolgens tot hun vroegere uiterlijk terug te keren. De meest gebruikelijke hiëroglief om schrijfgerei aan te geven was tijdens het Oude Rijk bij voorbeeld . In de Eerste Tussenperiode werd het teken gemoderniseerd tot , waarna het zijn vorm uit het Oude Rijk terugkreeg, die vervolgens niet meer gewijzigd werd.

Het totale aantal bekende hiërogliefen is, genomen over de hele periode waarin het schrift in gebruik is geweest, zeer groot; tot nu toe zijn er meer dan zesduizend geregistreerd. Maar dat aantal is misleidend. Het overgrote deel van deze tekens komt alleen voor op tempelmuren uit de Ptolemaeïsche en Romeinse periode, een tijd waarin het aantal hiërogliefen, misschien met speciale religieuze bedoelingen en vanuit het oogpunt van geheimhouding, met opzet werd vergroot. In vroegere periodes was het totale repertoire van standaardtekens die op een bepaald

3 *Links* Tempelinscriptie uit 394 n. Chr. Het gaat hier om de laatste tot nu toe bekende hiërogliefen die met enige zekerheid te dateren zijn. Zij vormen de verklarende tekst bij de voorstelling van een godheid, die zij als 'Merul, de zoon van Horus' bestempelen. Tempel van Philae.

4 *Rechts* Inscriptie in een graftombe uit de beginperiode van het Nieuwe Rijk met een aantal van de allereerste voorbeelden van de hiërogliefen voor paard en wagen. el-Kâb.

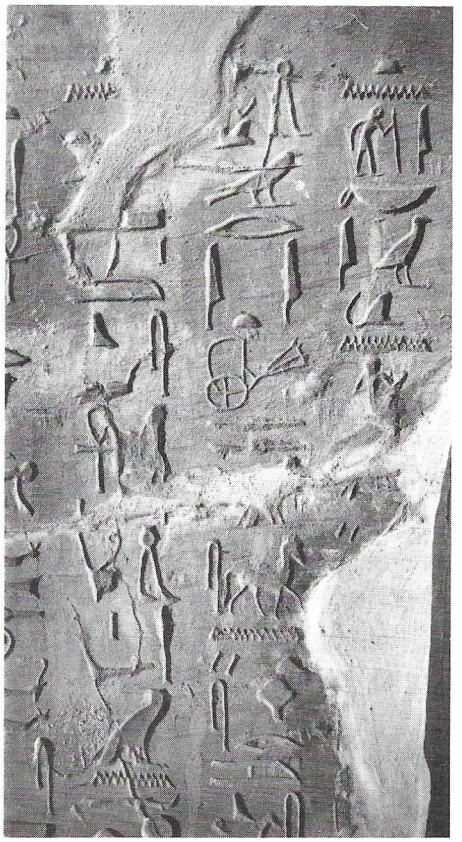

moment in gebruik waren, steeds minder dan duizend (zo zijn er voor de periode die het eigenlijke Middenegyptisch beslaat ongeveer zevenhonderd bekend), en slechts een betrekkelijk klein deel daarvan komt met grote regelmaat voor.

Een inscriptie in hiërogliefen is ofwel in verticale kolommen ofwel in horizontale regels opgesteld. De eerste vorm is de oudste. De tekens worden in een ononderbroken reeks achter elkaar geplaatst; er wordt geen gebruik gemaakt van leestekens of spaties om de woorden van elkaar te scheiden. De inscriptie is meestal naar rechts georiënteerd, dat wil zeggen dat de afzonderlijke tekens en de tekst waarvan zij deel uitmaken van rechts naar links gelezen moeten worden. De verticale kolommen lopen daarbij van boven naar beneden. Er is eens door een deskundige geopperd dat deze voorkeur voor naar rechts georiërenteerde teksten voortkomt uit het feit dat de meeste mensen rechtshandig zijn; bij het opstellen van een tekst begon de schrijver eenvoudigweg aan de kant waar de hand waarmee hij schreef zich toevallig gevond. Oriëntatie naar links komt ook voor, maar in de regel gebeurt dat alleen in bepaalde omstandigheden. Men gebruikte het bij voorbeeld voor inscripties bij figuren die eveneens naar links waren georiënteerd, of om een vorm van evenwicht of symmetrie te bewerkstelligen in een grotere compositie. Hieronder treft u enkele voorbeelden aan van inscripties in horizontale regels en in kolommen, met

naar rechts georiënteerd

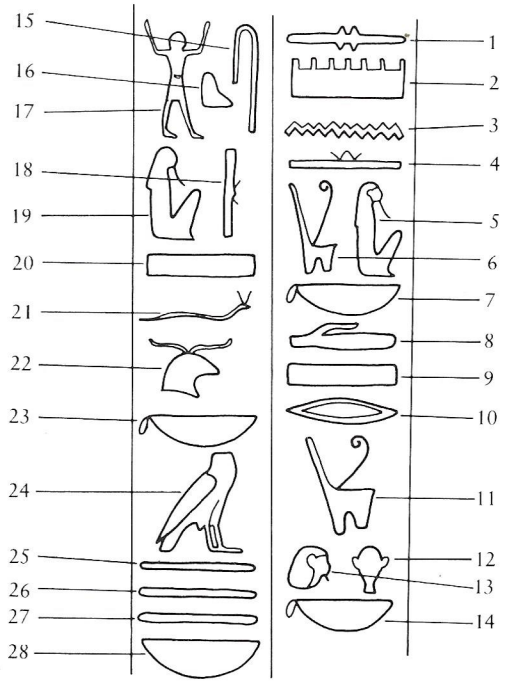

naar links georiënteerd

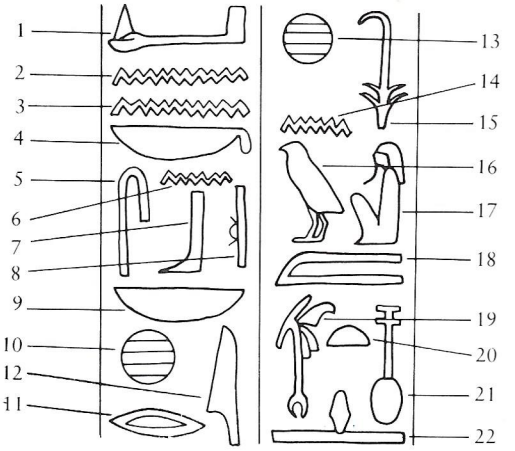

5 Voorbeelden van inscripties in kolommen en in horizontale regels, met oriëntatie naar rechts en naar links. De cijfers geven de volgorde aan waarin de tekens gelezen moeten worden.

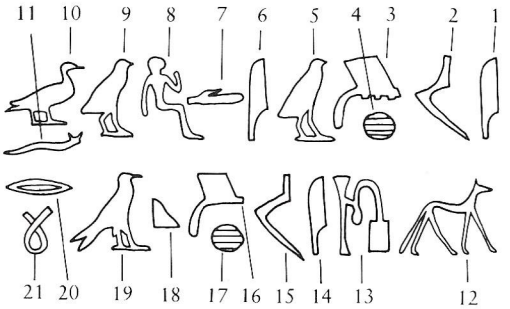

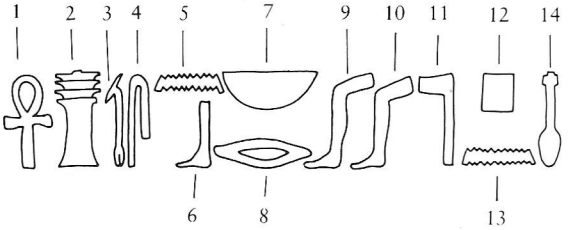

oriëntatie in beide richtingen. De richting waarin het schrift loopt, is daarbij aangegeven, evenals de volgorde waarin de tekens gelezen moeten worden. Opvallend is dat tekens met een duidelijk herkenbare voor- en achterkant, met name menselijke en dierlijke figuren, een aanwijzing geven voor de richting waarin de tekst loopt. Dergelijke tekens staan in het normale schrift altijd naar het begin van de tekst toegekeerd.

De opstelling van de tekens binnen een inscriptie was voor een belangrijk deel afhankelijk van esthetische en kalligrafische overwegingen. De hiërogliefen werden niet, zoals de letters van een alfabetisch schrift, een voor een in regels achter elkaar geschreven, maar werden in denkbeeldige vierkantjes of rechthoeken gegroepeerd zodat een zo harmonieus mogelijke rangschikking ontstond en lelijke gaten voorkomen werden. De maat en verhoudingen van de afzonderlijke tekens waren van deze overwegingen afhankelijk en bovendien werd erdoor bepaald of een woord voluit of in afgekorte vorm werd geschreven. Heel dikwijls werd ook de volgorde van de hiërogliefen aangepast om tot een betere vlakverdeling te komen. Dergelijke 'grafische omzettingen', zoals het verschijnsel genoemd wordt, zijn in het geval van een aantal combinaties zelfs eerder regel dan uitzondering, en dat geldt met name wanneer een hiëroglief in de vorm van een vogel naast een klein, gedrongen of een langgerekt en dun teken geschreven zou moeten worden. Dergelijke aanpassingen waren oorspronkelijk bedoeld om zo effectief mogelijk gebruik te maken van de beschikbare ruimte bij inscripties in kolommen, maar het gebruik ervan werd zo'n vast onderdeel van het systeem dat het ook in horizontale teksten vaak werd aangehouden. 6

Daarnaast was de volgorde van de tekens afhankelijk van gezagsbepalingen. Begrippen die een hoog aanzien genoten (zoals 'koning', 'god' en de namen van de verschillende goden) werden bij het schrijven voor de woorden geplaatst waar ze in het gewone spraakgebruik op zouden volgen. Een aantal kenmerkende voorbeelden daarvan komen voor in de regels van een inscriptie op een

6 Voorbeelden van grafische omzetting. Tekens die van plaats zijn veranderd zijn met een kruisje aangegeven.

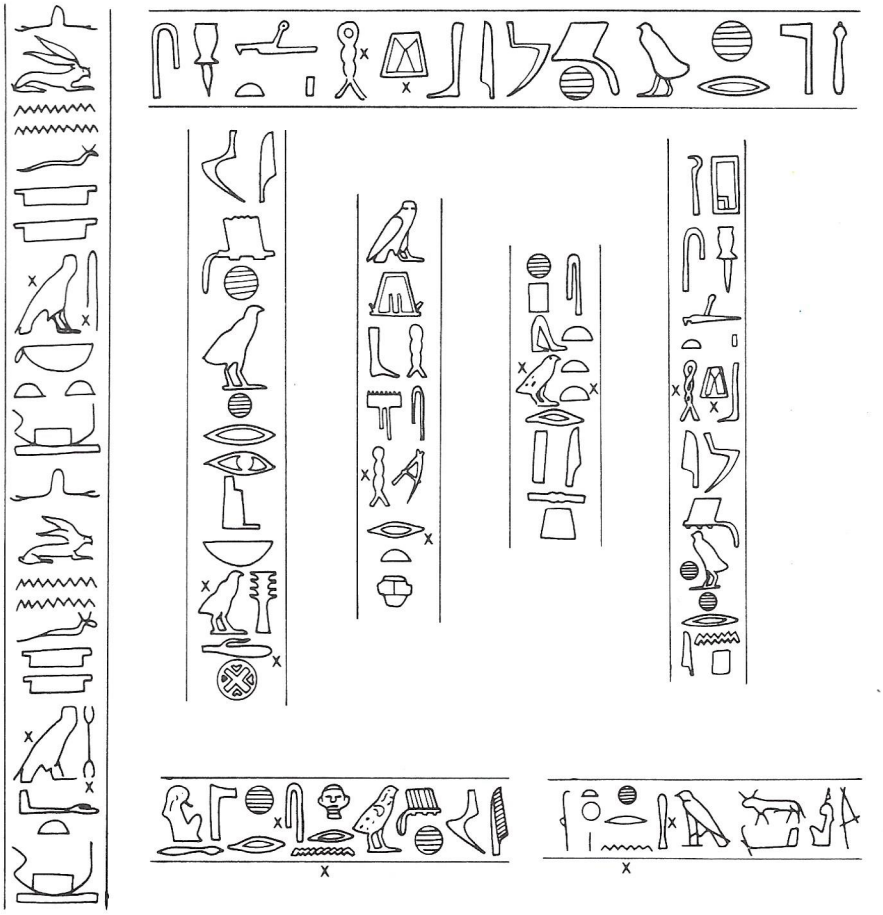

1, 7 wandpaneel in de graftombe van een man genaamd Iry (in hiëroglieven). De eerste drie tekens van de inscriptie vormen het begin van een veel voorkomende grafformule die in vertaling luidt: 'een offer dat Anubis geeft.' De hiëroglief in de vorm van een jakhals is daarbij vooraan geplaatst, terwijl het woord waarvoor het teken staat, 'Anubis', in het Egyptische spraakgebruik eigenlijk op de derde plaats in de zin komt. De jakhals is naar voren gehaald, omdat Anubis een godheid is. Hetzelfde is het geval in de combinatie , een titel die 'priester van de koning' betekent. De hiëroglieven die het woord 'koning' weergeven, , zijn voor het teken van 'priester', , geplaatst, ook hier in afwijking van de eigenlijke woordvolgorde. Dit soort grafische verschuivingen noemt men wel 'omzettingen uit eerbetoon'.

Het hiëroglifische schrift is altijd meer dan alleen maar een schriftsysteem geweest. De Egyptenaren verwezen ernaar als , 'het schrift van de goddelijke woorden', of simpelweg als , 'de goddelijke woorden'. De afzonderlijke hiëroglieven noemde men , 'teken', 'beeld' of 'vorm', hetzelfde woord als soms gebruikt werd om een voorstelling in de Egyptische kunst aan te geven. In deze terminologie worden twee eigenschappen van het schrift weerspiegeld die van fundamenteel belang zijn: het was nauw verwant aan de beeldende kunst, en net als aan de kunst werd ook aan het schrift een religieuze of magische betekenis gehecht.

36 Het onderlinge verband tussen de kunst en het schrift, dat al in een aantal van de vroegste inscripties zichtbaar is, komt op verschillende manieren tot uitdrukking. Het duidelijkst blijkt het uit het feit dat elke hiëroglief een afbeelding op kleine schaal is. De tekens zijn in alle opzichten verkleinde weergaven van hun grotere tegenhangers in de beeldende kunst. Men moet daarbij bedenken dat de Egyptische kunst geen vrije vorm was. Het had een vast omlijnd doel: het veilig stellen van een eeuwig leven voor de dingen die afgebeeld werden. In overeenstemming met dit doel waren inhoud en wijze van voorstellen in de kunst aan strikte regels gebonden. Een van de belangrijkste bepalingen was daarbij dat het origineel zo objectief mogelijk moest worden afgebeeld, zonder er rekening mee te houden of dat ook voor het oog juist was. De oorspronkelijke vorm werd in twee dimensies weergegeven, op de wijze die men het meest karakteristiek achtte. Bij een ingewikkelde vorm kon het daarbij noodzakelijk zijn verschillende aspecten in één enkele voorstelling te verwerken. De hiëroglieven volgen hetzelfde principe. Drie voorbeelden, opnieuw afkomstig uit de inscripties van Iry, kunnen op dit punt wellicht enige duidelijkheid
7 verschaffen. Het teken onder de jakhals is een hiëroglief die uit twee verschillende onderdelen is opgebouwd. Het onderste, rechthoekige gedeelte is een rieten mat; het kegelvormige voorwerp erbovenop is een brood. Het gaat hier eigenlijk om de voorstelling van een brood op een mat, maar beide voorwerpen zijn vanuit verschillende gezichtspunten gezien om ze zo karakteristiek mogelijk
8 te kunnen afbeelden. Het brood is daarbij van de zijkant en de mat van boven af weergegeven. Dezelfde combinatie van gezichtspunten zien we bij de hiëroglief voor schrijfgerei. De smalle penseelhouder en het ronde verfzakje zijn in zijaanzicht afgebeeld, terwijl het rechthoekige palet met de karakteristieke uithollingen voor de verf van boven is gezien. Nog duidelijker is dit
9 verschijnsel aanwezig in een derde hiëroglief, de voorstelling van een oude man die op een stok leunt. De figuur is heel kundig uitgevoerd, met oog voor fraaie naturalistische details, maar het is geen organisch geheel. Nadere beschouwing zal aantonen dat het hier om een soort 'montage' gaat, waarbij de belangrijkste lichaamsdelen vanuit verschillende invalshoeken zijn getoond. Het hoofd, het voorste gedeelte van de borst, de armen en de benen zijn in zijaanzicht weergegeven; het oog, de schouders en het achterste deel van de borst in vooraanzicht; en de navel in driekwart. Het is een voorstelling waarbij in één enkele figuur zo veel mogelijk kenmerkende aspecten van het lichaam zijn verenigd. Deze zelfde schetsmatige benadering wordt gebruikt bij de afbeelding van Iry en zijn gevolg op hetzelfde monument. Het is de standaardmanier waarop in de Egyptische tweedimensionale kunst het menselijk lichaam wordt afgebeeld.

De verhouding tussen de afbeelding en de hiëroglieven wordt in deze voorstelling niet alleen bepaald door de compositie van het geheel. Elke menselijke figuur is vergezeld van een eigen inscriptie, waarin zijn naam en soms ook zijn titel is weergegeven. De grootste wordt geïdentificeerd als 'priester van de koning, Iry'. De kleinere gedaante onmiddellijk voor Iry wordt beschre-

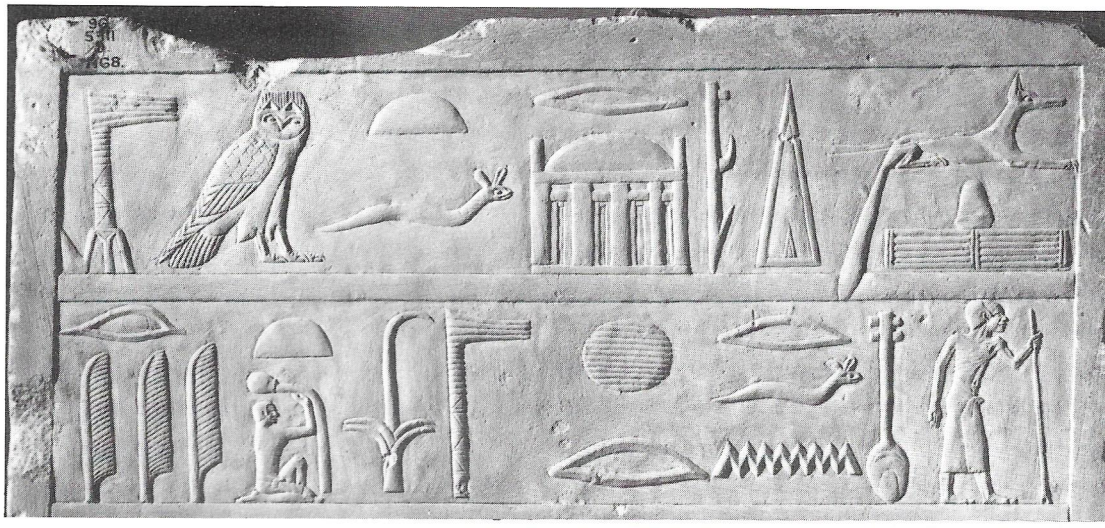

7 Wandpaneel van Iry. Detail van de horizontale inscriptie in het bovenste gedeelte.

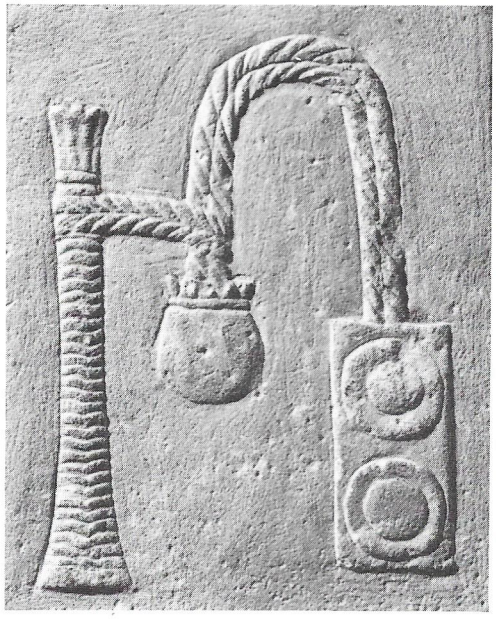

8 Wandpaneel van Iry. Detail van de hiëroglief voor schrijfgerei, H. 6,6 cm.

9 Wandpaneel van Iry, Detail van de hiëroglief waarmee een oude man wordt weergegeven, H. 9,2 cm.

10 Kalkstenen beeldje van Min-nefret, met inscriptie op de rechter zijkant. 4de dynastie, H. 47 cm, BM 65430.

11 *Links* Kalkstenen grafstèle van Wennekhu en zijn zoon Panpakhenty. De namen worden in beide gevallen gevolgd door een naam-determinatief ( ). 19de dynastie, H. 35,3 cm, BM 1248.

12 *Boven* Granieten portret van de hurkende Sennefer. Dergelijke beelden werden door hun merkwaardige blokachtige vorm heel geschikt geacht voor het dragen van lange teksten. 18de dynastie, H. 83,8 cm, BM 48.

ven als de 'klerk, Kai-nefer' en de man achter hem als 'Iry-nedjes'. De overige drie die tegenover de eigenaar van de graftombe zijn afgebeeld zijn van boven naar beneden: Nen-kai, Nefer-seshem-nesut en Itjes. In alle gevallen is de inscriptie voor het grootste gedeelte in dezelfde richting georiënteerd als de figuur waar hij bij staat - naar rechts bij Iry, Iry-nedjes en Kai-nefer, en naar links bij de anderen. Deze overeenkomst brengt ons op een ander punt van samenhang. In een Egyptische inscriptie wordt een naam gewoonlijk gevolgd door een hiëroglief in de vorm van een mannelijke of een vrouwelijke gedaante, een naam-determinatief, zoals de Egyptologen dit teken noemen. De functie van dit teken is eenvoudigweg aan te geven of de naam een man of een vrouw toebehoort. Maar in dit geval ontbreekt bij alle namen zo'n kleinschalig determinatief. De reden hiervoor is dat de grotere figuren, omdat ze zo dicht bij de namen staan, zelf dienen als determinatief. Het zijn als het ware hiëroglieven op grote schaal.

Een dergelijke onderlinge samenhang is niet tot de tweedimensionale kunst beperkt gebleven. Bij het beeld van vrouwe Min-nefret is hetzelfde principe in drie dimensies toegepast. Het beeld 10
draagt inscripties in hiëroglieven op de rechter- en linkerzijde van de zetel. In beide gevallen komt de oriëntatie van de hiëroglieven overeen met die van het beeld zelf. Op de natuurlijke rechterkant zijn de tekens naar rechts gericht; en op de natuurlijke linkerzijde naar links. De inscriptie eindigt

met de titel van de vrouwe en haar naam, , 'de vertrouwelinge van

de koning, Minnefret'. Ook hier ontbreekt het determinatief, omdat het beeld zelf als zodanig functioneert; het is hier eigenlijk een driedimensionale hiëroglief.

Het wandpaneel van Iry en het beeld van Min-nefret stammen beide uit het Oude Rijk. In deze periode is de onderlinge samenhang tussen de kunst en het schrift het duidelijkst aanwezig en ook het meest consequent doorgevoerd. De samenhang bleef gedurende de hele Egyptische geschiedenis bestaan, maar na het Oude Rijk werd de band toch geleidelijk losser. Sommige regels, bij voorbeeld die met betrekking tot de oriëntatie, werden nog wel in acht genomen, maar de inscriptie op een monument werd steeds meer als een op zichzelf staand geheel gezien. Tot in het Nieuwe Rijk worden nog monumenten aangetroffen waarop de feitelijke eenheid van naam en eigenaar is gerespecteerd, maar dat is meer uitzondering dan regel. Het komt veel vaker voor dat naam-determinatieven ook in de onmiddellijke nabijheid van de drager van de naam zijn toege- 11
voegd. Tegelijkertijd begon men meer belang te hechten aan de tekst zelf dan aan het beeld waarop hij was aangebracht. Tijdens het Oude Rijk werden de inscripties op een passende plaats aangebracht, bij voorbeeld op de zetel of het voetstuk van een beeld. Maar vanaf het Middenrijk dringen zij zonder enige aanleiding door tot op het kleed en soms zelfs tot op het lichaam zelf. Men krijgt de indruk dat het beeld in een aantal gevallen in de eerste plaats is beschouwd als 12
ondergrond voor de tekst die erop aangebracht moest worden.

De hiëroglieven werden gezien als een integraal onderdeel van een kunstvorm die erop was gericht nieuw leven voort te brengen. Men geloofde dan ook heilig dat deze tekens eveneens het vermogen bezaten datgene wat ze afbeelden of beschreven tot leven te wekken. Een grafformule die de gunst van een godheid afsmeekte, was op zichzelf al genoeg - als hij tenminste in hiëroglieven was opgesteld - om die gunst ook daadwerkelijk voor de overledene veilig te stellen, mits deze met name werd genoemd, zoals in het geval van Iry. Een in hiëroglieven geschreven naam was in de ogen van de Egyptenaren de drager van de persoonlijke identiteit van de eigenaar ervan. Als bij een afbeelding de naam ontbrak, was ook het vermogen tenietgedaan die persoon te laten voortleven in het hiernamaals. Door de naam of namen van iemand te vernietigen beroofde men hem van zijn identiteit en daarmee van zijn bestaansmogelijkheid. Het is verschillende malen in de Egyptische geschiedenis voorgekomen dat de cartouches (ovaal met koningsnaam) van overleden heersers in opdracht van een wraakzuchtige opvolger systematisch werden beschadigd of verwijderd. En zelfs de goden waren niet veilig voor een dergelijke aanval. Toen koning Echnaton aan 13
het eind van de 18de dynastie een nieuwe godsdienst van de zonneschijf wilde instellen en daarmee het oude regime wenste te vernietigen, gaf hij onder meer bevel de naam van de bestaande oppergod, Amon, van alle monumenten in het land te verwijderen. Een daad waarvan de gevolgen

13 Detail van een basalten beeld van een man met een schrijn in zijn hand. De cartouches van koning Amasis zijn in de hiëroglifische inscriptie moedwillig weggevaagd. 26ste dynastie, H. van de schrijn 27 cm, BM 134.

14 Rood granieten beeld van koning Amenhotep II van de 18de dynastie met inscripties van de koningen van de 19de dynastie. H. 2,6 cm, BM 61.

nog steeds zichtbaar zijn op verschillende bewaard gebleven monumenten. Op vergelijkbare wijze werd het gedenkteken van de één vaak aangepast aan het gebruik voor een ander. Daarbij draaide het om de naamsverwisseling. De naam van de oorspronkelijke eigenaar werd verwijderd en die van de nieuwe ingevuld; verder bleef het monument vaak ongewijzigd. Het beeld van een koning 14
dat zich in het British Museum bevindt, geeft daarvan een goed voorbeeld. Op grond van de stijl en iconografie kan het worden geïdentificeerd als een portret van Amenhotep II van de 18de dynastie (ca. 1400-1350 v. Chr.). Maar het draagt de cartouches van Ramses II en Merneptah van de 19de dynastie (ca. 1290-1200 v. Chr.). Het beeld is ten dienste van deze latere koningen toegeëigend door eenvoudigweg hun namen toe te voegen; zonder dat daarbij ook maar enige poging is ondernomen om het in stijl aan hun tijd aan te passen.

Het geloof in de magische kracht van de 'goddelijke woorden' komt daarnaast tot uitdrukking in de pogingen die zo nu en dan zijn ondernomen om de macht van bepaalde hiëroglieven te breken, met name die waardoor mensen, vogels of andere dieren werden afgebeeld. Deze tekens konden, naar men meende, aanzienlijke schade berokkenen als ze werden aangebracht op magisch gevoelige plaatsen als de wanden van een grafkamer of die van een sarcofaag. Men vreesde dat ze een eigen vijandig leven zouden gaan leiden en de voedselgaven die voor de dode waren bedoeld, zouden opeten of zelfs zijn lichaam zouden aanvallen. Er werden daarom stappen ondernomen om dat gevaar te weren. In sommige gevallen zijn dergelijke hiëroglieven eenvoudig achterwege gelaten en vervangen door minder schadelijke tekens. Bij andere gelegenheden werden ze zodanig veranderd dat het bewegen hun onmogelijk werd gemaakt. Van menselijke figuren werden de lichamen en van insekten en slangen de koppen weggelaten, de lijven van vogels werden verminkt 15
en die van een aantal andere dieren in tweeën gehakt, en bij slangen werden de staarten ingekort. Bijzonder gevaarlijke wezens, zoals de kwade slang Apophis, de speciale vijand van de zonnegod Rē', werden soms afgebeeld als gevangene of gedood door messen of speren.

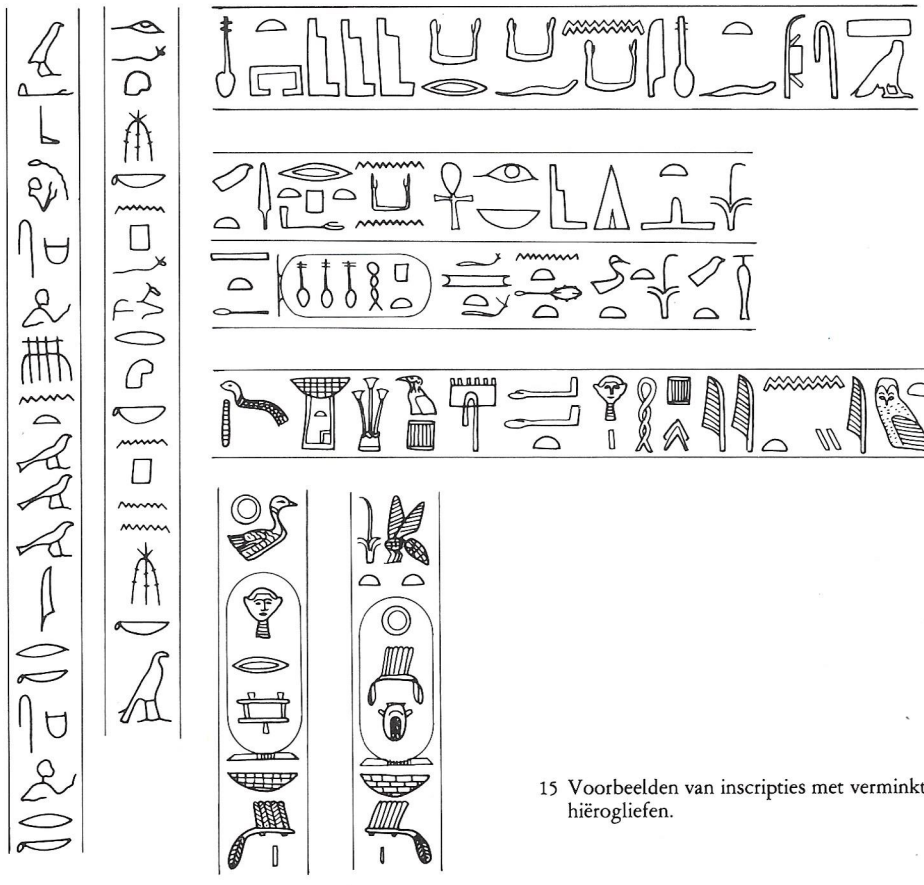

15 Voorbeelden van inscripties met verminkte hiëroglieven.

Andere hiërogliefen zouden over heilzame krachten beschikken en werden daarom in driedimensionale vorm vervaardigd om als amulet te dienen. Indien zij op het lichaam werden gedragen, brachten zij de drager, volgens de Egyptenaren, geluk, zowel tijdens zijn leven als na zijn dood.
16 Een amulet in de vorm van het teken *sa*, dat 'bescherming' betekende, weerde, evenals een aantal andere hiërogliefen, de kwade krachten. *Udjat*, het oog van de god Horus, beschikte over
17 hetzelfde vermogen. De tekens *ankh* en *djed* schonken respectievelijk leven en duurzaamheid,
18 terwijl een hand, been, gezicht, en soortgelijke tekens het gebruik van de lichaamsdelen na de
19 dood hielpen herstellen. De hiëroglief voor 'horizon' toont de zon die boven de bergen uitkomt. Het stelde de dode in staat getuige te zijn van de dagelijkse wedergeboorte van de zon en door zich daarmee te vereenzelvigen kon ook hijzelf herboren worden.

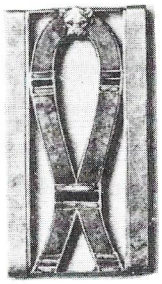

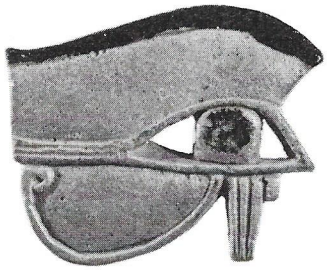

16-19 Amuletten in de vorm van hiërogliefen.
16 *Sa* (H. 3,9 cm, Museum van Kaïro, CG 52044, goud en halfedelstenen), *udjat* (H. 4,9 cm, BM 23092, faience).

17 *Ankh* (H. 11 cm, BM 43211, hout), *djed* (H. 7,4 cm, BM 50742, faience).

18 Hand (H. 0,7 cm, BM 14703, kornalijn), been (H. 1,9 cm, BM 54747, kornalijn).

19 Gezicht (H. 1,7 cm, BM 57812, speksteen), horizon (H. 2 cm, BM 8300, glas).

Het hiëratische schrift

Het hiëratische schrift is een aangepaste vorm van hiëroglifisch. De tekens zijn zodanig vereenvoudigd dat ze sneller gereproduceerd konden worden, zodat ze geschikt waren voor gebruik in een niet-monumentale context. Het was gedurende een groot deel van de geschiedenis het administratieve en zakelijke schrift van Egypte, daarnaast zijn er ook literaire, wetenschappelijke en religieuze documenten in opgesteld. Het is aangetroffen op allerlei soorten materiaal, maar het meest kenmerkend is het gebruik op papyrusrollen en -vellen of op stukjes aardewerk en steen, de zogenaamde ostraka. Documenten in het hiëratisch werden gewoonlijk geschreven met zwarte
20, 21 inkt die met een penseel gemaakt van een biezestengel werd opgebracht. Zo nu en dan is rode inkt gebruikt om een belangrijke passage aan te geven, zoals het begin van een tekst of de uitkomst van een optelsom, of om leestekens aan te brengen in een literaire tekst. Er zijn ook wel voorbeelden van het hiëratisch op monumenten aangetroffen, waarbij de tekens in de steen zijn uitgehakt, maar dat is een vrij zeldzaam verschijnsel dat betrekkelijk laat gedateerd moet worden.

De vroegste teksten in het hiëratisch die tot nu toe bekend zijn en die in een behoorlijke hoeveelheid bewaard zijn gebleven, worden gevormd door inventarislijsten van de koninklijke domeinen van de 4de dynastie. Er zijn echter ook enkele voorbeelden van het schrift uit veel vroeger tijd gevonden. De oorsprong van het hiëratisch moet duidelijk gelegen hebben in de begindagen van het schrift in Egypte, aangezien de eerste ontwikkelingsfasen ervan ook al aan te
37 wijzen zijn in de semi-cursieve hiëroglifen die als bijschrift fungeren op vaatwerk uit het einde van de Predynastische periode. Na bijna 2500 jaar het alledaagse schrift van Egypte te zijn geweest, werd het hiëratisch aan het eind van het Late Tijdperk (ca. 600 v. Chr.) uiteindelijk van zijn plaats in het niet-kerkelijke gebruik verdreven door een ander cursief schrift, het demotisch. Sindsdien werd het hiëratisch nog slechts in religieuze teksten gehanteerd; reden waarom de Grieken het *hieratika*, priesterlijk, noemden. De laatste documenten in het hiëratisch die tot nu toe bekend zijn, zijn religieuze papyri uit de 3de eeuw n. Chr. Net als het hiëroglifisch kon ook het hiëratisch in kolommen of in horizontale regels geschreven worden, maar in tegenstelling tot wat bij de hiëroglifen gebruikelijk was, verschilde de richting waarin het schrift liep nooit. Het echte hiëratisch wordt altijd van rechts naar links gelezen. Dat is een van de kenmerken waarin het van het 'cursieve hiëroglifisch' verschilt, een schrift dat het hiëratisch in zijn vroegste vorm benadert en dat vanaf het Middenrijk tot de Derde Tussenperiode bij voorkeur werd gebruikt voor het weergeven van bij voorbeeld een bepaald soort grafteksten (zoals de sarcofaagteksten en de
22 dodenboeken).

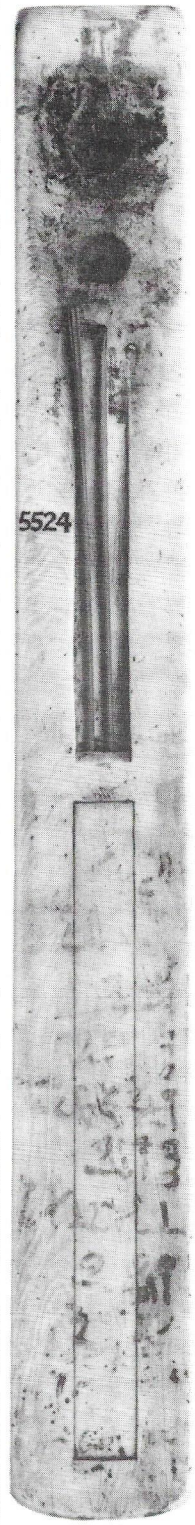

20 *Rechts* Ivoren schrijverspalet met twee gaten, een voor zwarte en een voor rode inkt, en een sleuf voor penselen. Op de onderkant staan wat krabbels in het hiëratisch. 18de dynastie, H. 30 cm, BM 5524.

21 *Onder* Voorstelling uit een grafschildering waarop een klerk een telling onder ganzen uitvoert. Hij staat met zijn palet onder de arm op een uitgerolde papyrus te lezen. Thebe. 18de dynastie, H. van de klerk 33,4 cm, BM 37978.

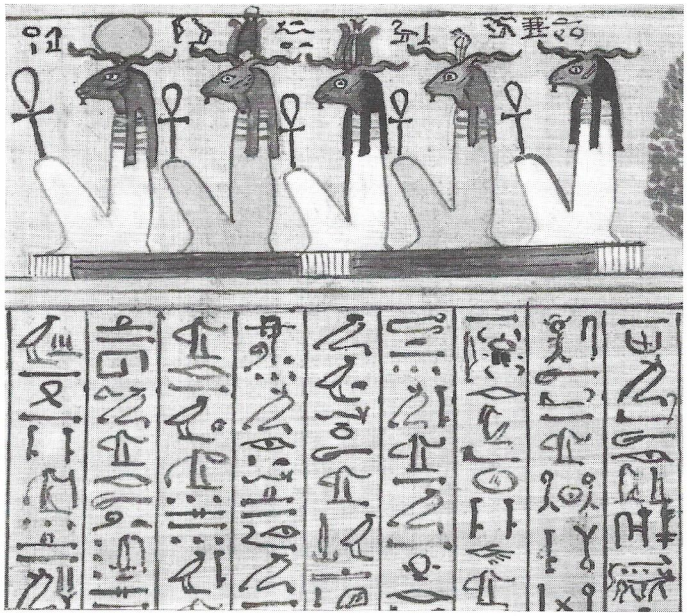

22 Cursieve hiëroglieven in een dodenboek van de 19de dynastie. De hiëroglieven bij de godheden die in het bovenste gedeelte zijn afgebeeld, zijn naar links georiënteerd, terwijl die in de hoofdtekst eronder naar rechts zijn gericht. Papyrus van Hunefer, BM 9901,8.

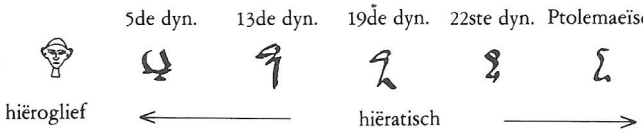

23 Ontwikkeling van hiëroglief tot cursief teken.

24 Twee veel voorkomende ligaturen.

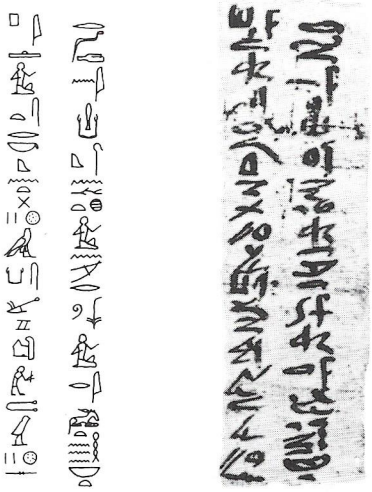

25 Fragment van een particuliere brief in het hiëratische schrift, in kolommen op papyrus aangebracht. 11de dynastie. Metropolitan Museum of Art, New York.

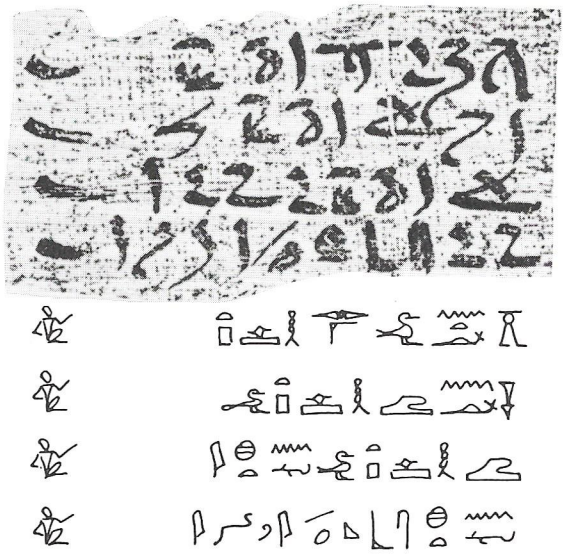

26 Deel van een lijst met namen in het hiëratische schrift, opgesteld in horizontale regels. 12de dynastie. Papyrus Reisner I. Museum of Fine Arts, Boston.

Het is waarschijnlijk juist te stellen dat het hiëratisch nooit helemaal het contact met zijn monumentale voorloper heeft verloren. Het blijft steeds mogelijk, met meer of minder moeite afhankelijk van de periode en de aard van de inscriptie, de hiëratische tekst teken voor teken om te zetten in de hiëroglifische tegenhanger. Het schrift kende echter een duidelijk eigen ontwikkeling, waarbij de tekens geleidelijk steeds cursiever werden. Daarnaast vertoont het gebruiken en 23
kenmerken die karakteristiek zijn voor een cursief schrift. Een aantal combinaties van twee of meer tekens werd in één penseelstreek geschreven, een verschijnsel dat men met de term 'ligatuur' 24
aanduidt, terwijl gecompliceerde tekens vaak werden vermeden of vervangen door eenvoudiger varianten (zo werd de vogel afgekort tot). Deze gewoontes werden soms in het hiëroglifische schrift overgenomen, een omgekeerde invloed die nauwelijks kan verbazen wanneer men bedenkt dat een groot aantal hiëroglifische inscripties naar alle waarschijnlijkheid aanvankelijk in het hiëratisch werden opgesteld.

Het Middenrijk vormde een belangrijke periode in de geschiedenis van het hiëratische schrift. Tot de 11de dynastie werden teksten in het hiëratisch gewoonlijk in kolommen opgesteld. Tijdens 25
de 12de dynastie kwam daarin om de een of andere reden verandering. Men begon in horizontale 26
regels te schrijven, een mode die weldra algemeen werd overgenomen. Tegelijkertijd ontstonden er verschillende stijlen in het schrift, die zich langs eigen lijnen ontwikkelden. Tijdens het Nieuwe Rijk hadden zij elkaar volledig losgelaten. Het ene was een cursief zakenschrift dat werd gebruikt voor het schrijven van wereldse documenten, het andere een elegant boekenschrift dat werd gehanteerd voor literaire teksten en in een context waar men een traditionele schrijfwijze passender 27
vond. Uit het zakenschrift van het einde van het Nieuwe Rijk ontstonden vervolgens tijdens de Derde Tussenperiode twee regionale varianten, beide nog sterker cursief - het zogenaamde 'abnormale' hiëratisch in Boven-Egypte en het demotisch in Beneden-Egypte. Als gevolg van de 28
verovering van het zuiden door de koningen van het noorden werd het abnormale hiëratisch tijdens de 26ste dynastie volledig vervangen door het demotisch.

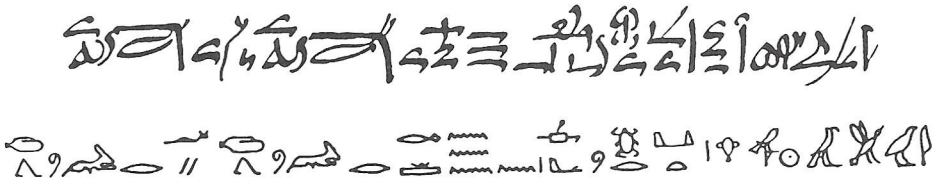

27 Regel uit een literaire tekst. 19de dynastie. Papyrus d'Orbiney, BM 10183,3.

28 Papyrus met getuigenverklaringen in het traditionele hiëratisch (boven) en het abnormale hiëratisch (onder). 26ste dynastie. Papyrus Brooklyn 47.218.3, The Brooklyn Museum, New York.

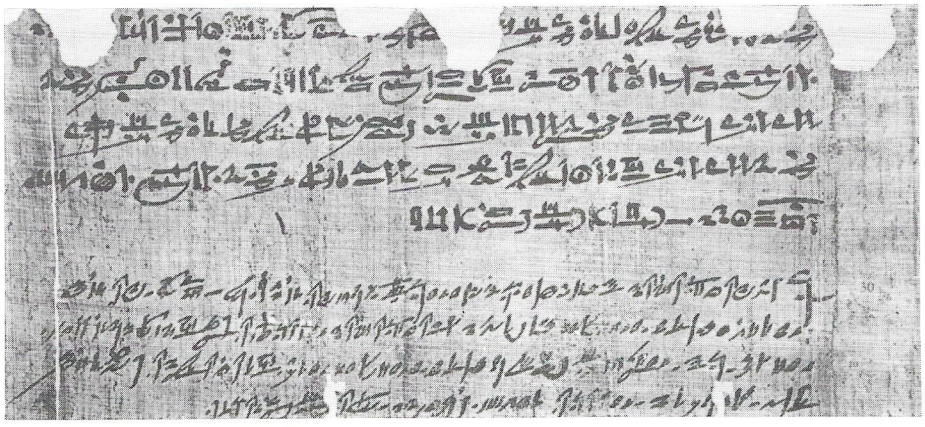

Het demotische schrift

Gedurende de rest van de Egyptische geschiedenis was het demotisch de enige inheemse schrijfvorm die algemeen voor het dagelijkse gebruik werd gehanteerd. De naam demotisch, afgeleid van het Oudgriekse woord *demotika*, '(schrift) van het volk', verwijst naar de wereldlijke functie
29 van het schrift, evenals de Egyptische naam *sẖ š'ṯ*, 'het schrift der letters'. Net als het hiëratisch, werd ook het demotisch hoofdzakelijk gebruikt op papyri en ostraka; en ook bleef de gewoonte om in horizontale regels met oriëntatie naar rechts te schrijven gehandhaafd. Afgezien daarvan is het een vrijwel op zichzelf staande vorm, die nauwelijks herkenbaar is als afleiding van het hiëratisch, laat staan van het hiëroglifisch. Het is een zeer cursief schrift, dat het beeldende karakter van de andere schrijfwijzen bijna volledig mist en vol is van ligaturen, afkortingen en andere eigenaardigheden in de spelling, waardoor het moeilijk te lezen is en het praktisch onmogelijk is het zinvol om te zetten in een of ander hiëroglifisch 'origineel'.

De tot nu toe bekende teksten in het demotisch bestaan hoofdzakelijk uit rechterlijk, administratief en op de handel gericht materiaal. Maar vanaf de Ptolemaeïsche periode wordt het ook aangetroffen in literaire, wetenschappelijke en zelfs religieuze teksten, die in een soort schoon-
30 schrift zijn opgesteld, waarbij de inkt steeds vaker is opgebracht met de rieten pen die door de Grieken was geïntroduceerd en die tegen het einde van deze periode de traditionele penseel feitelijk van zijn plaats had verdrongen. Een andere ontwikkeling uit de Ptolemaeïsche periode was dat het demotische schrift ook in een monumentale sfeer ging worden gebruikt, met name op
39 grafstèles en gedenktekens. Het bekendste voorbeeld hiervan is de zogenaamde Steen van Rosette (zie hoofdstuk 5), waarop één tekst, een priesterlijke verordening, in drie verschillende schrijfwijzen is aangebracht: het hiëroglifisch, het demotisch en het Grieks (de laatste tekst is toegevoegd omdat het Grieks in die tijd de officiële voertaal in Egypte was). De teksten, ook de demotische variant, zijn in de steen gegrift. Recente gegevens wijzen erop dat het demotisch de andere twee inheemse schrijfwijzen ongeveer een eeuw overleefde, voor het ten slotte in de 5de eeuw n. Chr. in onbruik raakte. De laatste bekende inscriptie in het demotisch bevindt zich op een wand van de tempel van Philae en moet omstreeks 450 n. Chr. gedateerd worden.

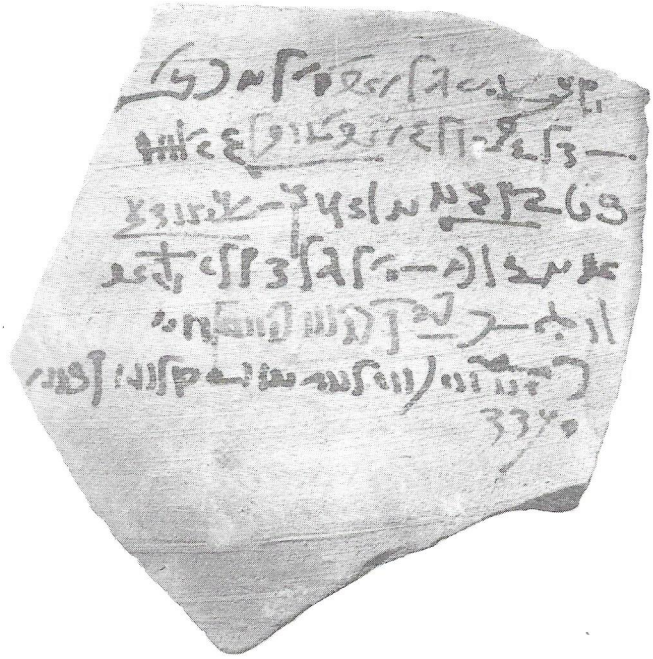

29 *Rechts* Demotisch ostrakon: een ontvangstbewijs voor een bestelling wijn uit het jaar 10 van keizer Antonius Pius. 145 n. Chr., H. 8,7 cm, BM 21426.

30 *Onder* De rieten pen die door de Grieken in Egypte werd geïntroduceerd. Op de punt zijn nog sporen van zwarte inkt zichtbaar. Behnasa. 2de eeuw n. Chr., L. 17,3 cm, BM 38145.

Het Koptische schrift

Toen de oude inheemse schriftsystemen in verval raakten en ten slotte tijdens de Romeinse en christelijke periode in Egypte geheel verdwenen, werd hun plaats ingenomen door een nieuwe schrijfwijze voor de Egyptische taal: het Koptisch, het schrift van de Kopten. De naam 'Koptisch' is afgeleid van het Arabische woord *qibt* of *qobt*, een verbastering van het Griekse *Aiguptios*, dat simpelweg 'Egyptisch' betekent. De Arabieren gebruikten de term na hun verovering van Egypte in de 7de eeuw om de inheemse bevolking aan te duiden. Het Koptisch verschilt duidelijk van de andere schrijfwijzen. Het bestaat uit de 24 letters van het Griekse alfabet, in de standaardvorm, het Sahidisch, aangevuld met zes tekens uit het demotisch om Egyptische klanken aan te geven die in het Grieks niet voorkomen. Het is een volledig alfabetisch systeem waarin zowel klinkers als

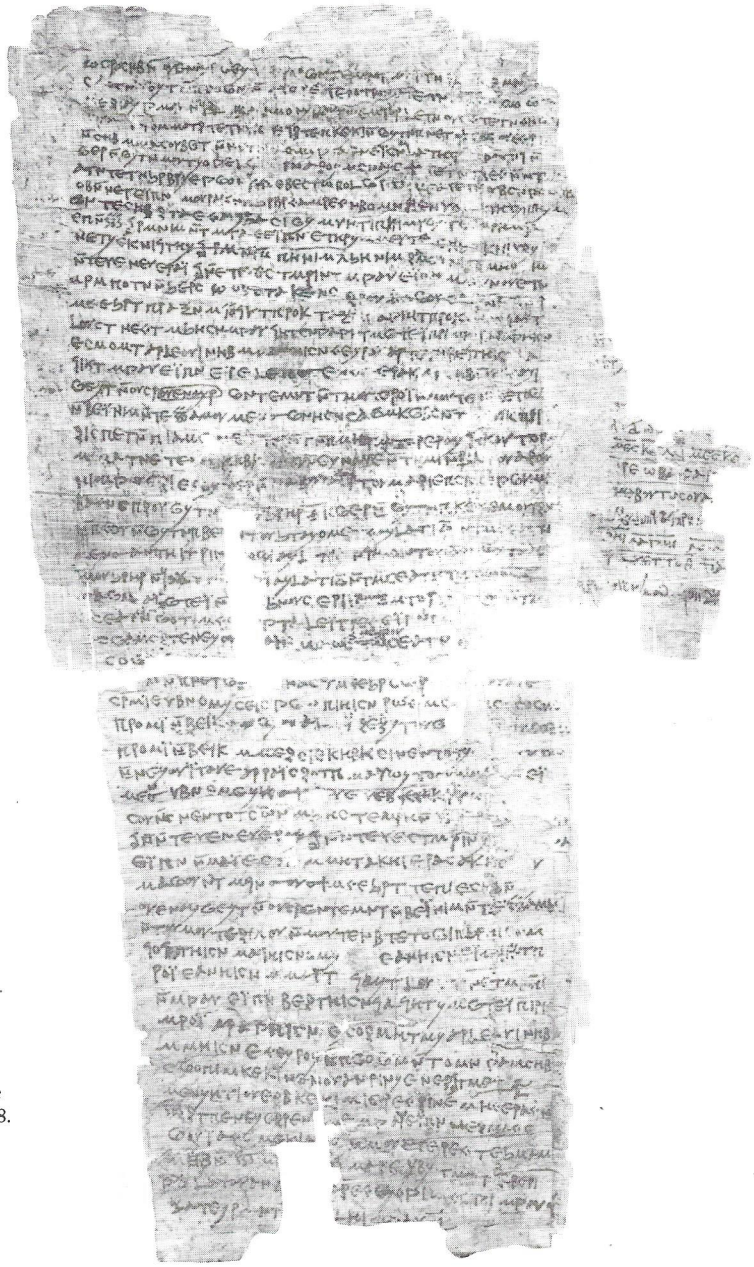

31 Egyptische magische papyrus, opgesteld in het Griekse en het demotische schrift. Behnasa. 2de eeuw n. Chr., H. 29 cm, BM 10808.

medeklinkers worden weergegeven. De volgende letters werden van het demotisch overgenomen om de aangegeven klanken weer te geven:

demotisch	Koptisch	klankwaarde
ⲯ	ⲯ	sh
ϥ	ϥ	f
ϩ	ϩ	h
ϫ	ϫ	j
ϭ	ϭ	g
ϯ	ϯ	ti

De ontwikkeling van deze standaardvorm van het alfabet, die tegen de 4de eeuw n. Chr. overal ingang had gevonden, hing nauw samen met de verspreiding van het christendom in Egypte. Men heeft wel geopperd dat deze ontwikkeling op gang werd gebracht door de noodzaak vertalingen van het Nieuwe Testament en andere religieuze teksten voor het inheemse volk te maken, die waren opgesteld in een regelmatige en eenvoudig toegankelijke vorm, een taak waarvoor het demotische schrift blijkbaar niet geschikt en niet passend werd gevonden. Het Koptische schrift werd in zijn oorsprong echter niet ontworpen voor christelijke doeleinden. De vroegst herkenbare vorm van het Koptisch (te dateren tegen het einde van de 1ste eeuw n. Chr.) werd gebruikt om
31 inheemse magische teksten op te tekenen, waarbij het motief voor het gebruik van Griekse letters, naar men meent, waarschijnlijk heeft gelegen in de wens de juiste uitspraak van de magische toverspreuken zo nauwgezet mogelijk weer te geven. In het zogenaamde Oudkoptisch waren de Griekse letters met een aanzienlijk groter aantal demotische tekens aangevuld dan in de latere standaardvorm van het schrift.

Er is een enorme hoeveelheid literatuur in het Koptisch bewaard gebleven. Een groot deel daarvan, hoofdzakelijk afkomstig uit kloosterbibliotheken, is gewijd aan religieuze en vooral bijbelse onderwerpen. Niet-religieus materiaal, dat eveneens voor een belangrijk deel uit kloostergemeenschappen te voorschijn is gekomen, omvat naast particuliere en officiële correspondentie
32 ook administratieve, zakelijke en wettelijke documenten, maar slechts heel weinig van zuiver literaire of wetenschappelijke aard. De meeste bewaard gebleven teksten zijn met inkt geschreven, opnieuw met de rieten pen, op papyrus of ostraka, hoewel er ook van houten tabletten, perkament en, later, papier gebruik is gemaakt. Daarnaast is het schrift moeiteloos voor gebruik in de
33 monumentale sfeer aangepast. Verschillende documenten hebben de vorm van een 'codex', de voorloper van het moderne boek, die in de eerste eeuwen n. Chr. geïntroduceerd werd en bestond

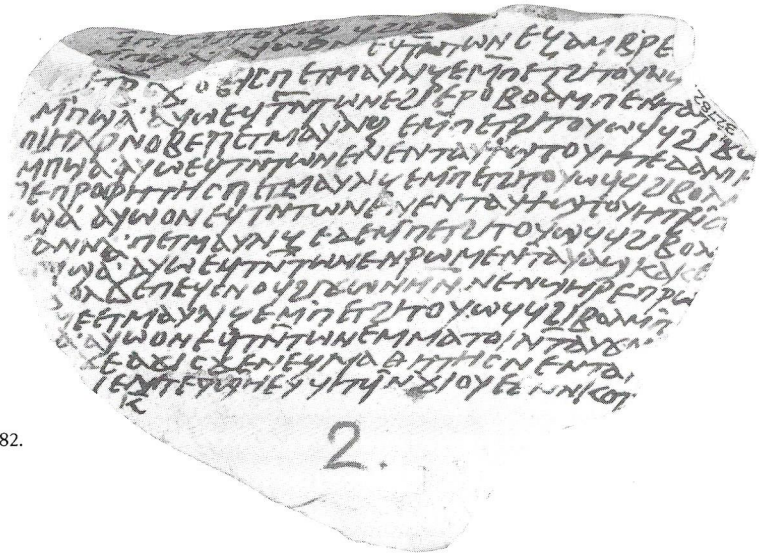

32 Koptische ostrakon: een herderlijk schrijven van een bisschop. Thebe. 6de eeuw n. Chr., H. 13 cm, BM 32782.

33 Houten deurpost uit een Koptische kerk waarop (links) 'de Heer Jezus Christus' wordt aangeroepen ten gunste van de gezegende Jōkim en zijn vrouw. In de beschadigde tekst op de rechterkant komt de datum 914 n. Chr. voor. L. 1,93 m, BM 54040.

uit verschillende vellen papyrus of perkament die in de rug aan elkaar bevestigd waren. Maar om wat voor tekst het ook ging en wat het formaat ook was, de indeling en leesrichting van het Koptische schrift komen steeds overeen met die van het Grieks. Het werd geschreven of gekerfd in horizontale regels die van links naar rechts gelezen moesten worden. Er werd geen ruimte tussen de woorden opengelaten en het gebruik van leestekens was minimaal (als het al aanwezig was). Een kenmerkend karaktertrekje van het Sahidische Koptisch is het gebruik van een streepje boven de lettertekens, dat in het Grieks niet voorkomt. Het staat regelmatig boven bepaalde medeklinkers of groepen medeklinkers om een lettergreep aan te geven.

De kunst van het lezen en schrijven

De hoeveelheid en de reikwijdte van het bewaard gebleven materiaal tonen duidelijk aan dat het schrift een enorm belangrijke rol heeft gespeeld in de samenleving van het oude Egypte, maar desondanks is het niet erg waarschijnlijk dat de bevolking op grote schaal kon lezen en schrijven. Het schrijven zelf en de directe toegang ertoe was vrijwel zeker voorbehouden aan een goed opgeleide elite, die op het hoogste niveau bestond uit leden van het koninklijk huis en hoge staatsfunctionarissen, en verder uit mensen voor wie het kunnen lezen en schrijven noodzakelijk was als onderdeel van hun werk. De geroutineerde uitvoering ervan was grotendeels de taak van de professionele secretaris, die van doorslaggevend belang was voor alle onderdelen van de staatsad- 21
ministratie - zowel op burgerlijk en militair als op religieus gebied.

Recente schattingen, die weliswaar niet meer kunnen zijn dan goed gefundeerde gissingen, doen vermoeden dat gedurende het grootste deel van de tijd waarin de farao's aan de macht waren minder dan 1 procent van de bevolking kon lezen en schrijven, een aantal dat tot 10 procent steeg in de Ptolemaeïsche en Romeinse periode, toen het Grieks de officiële voertaal van Egypte was. Binnen deze algemene schattingen moeten natuurlijk uitzonderingen gemaakt worden voor aanzienlijke lokale verschillen die het gevolg waren van speciale omstandigheden, zoals het geval was in het dorpje Deir el-Medina, waar de arbeiders vandaan kwamen die tijdens het Nieuwe Rijk de koninklijke graftombes in Thebe bouwden en beschilderden. De tekenkunst en het schrift speelden zo'n belangrijke rol in het dagelijkse werk van deze mensen dat ze daar waarschijnlijk aanzienlijk meer bedreven in waren dan de rest van de bevolking. Bij de laatsten zal de schrijfkunst vermoedelijk uit niet veel meer hebben bestaan dan het vermogen de eigen naam te schrijven. Iemand die een document te lezen of te schrijven had, maar daar zelf niet toe in staat was, zocht eenvoudig zijn toevlucht bij een klerk.

Uit Egyptische bronnen over dit onderwerp blijkt dat het leren lezen en schrijven als iets zeer begerenswaardigs werd beschouwd waar een hoop aanzien aan was verbonden. Bovendien bood het de zekerheid van een betrekking en promotiemogelijkheden die uiteindelijk tot de allerhoogste functie konden leiden. Een gedegen opleiding in de schrijfkunst werd als eerste vereiste gezien voor elke jongeman die hogerop wilde komen in de politiek of een andere belangrijke baan. Er schijnen basisscholen te zijn geweest waar de allereerste beginselen werden onderwezen. Een verdere opleiding kreeg men tijdens de betrekking zelf, in een systeem dat sterke overeenkomst vertoont met dat van de leerling en de leermeester, waarbij de laatste in veel gevallen de vader of een naast familielid was.

Schoolteksten uit het Nieuwe Rijk, die het belangrijkste deel van ons bronnenmateriaal over de Egyptische onderwijsmethoden vormen, tonen aan dat de eerste beginselen van het lezen en schrijven met veel inspanning geleerd werden door het overschrijven van passages uit bekende 'klassieke' werken. In eerste instantie gebeurde dit in cursieve hiërogliefen en vervolgens in het

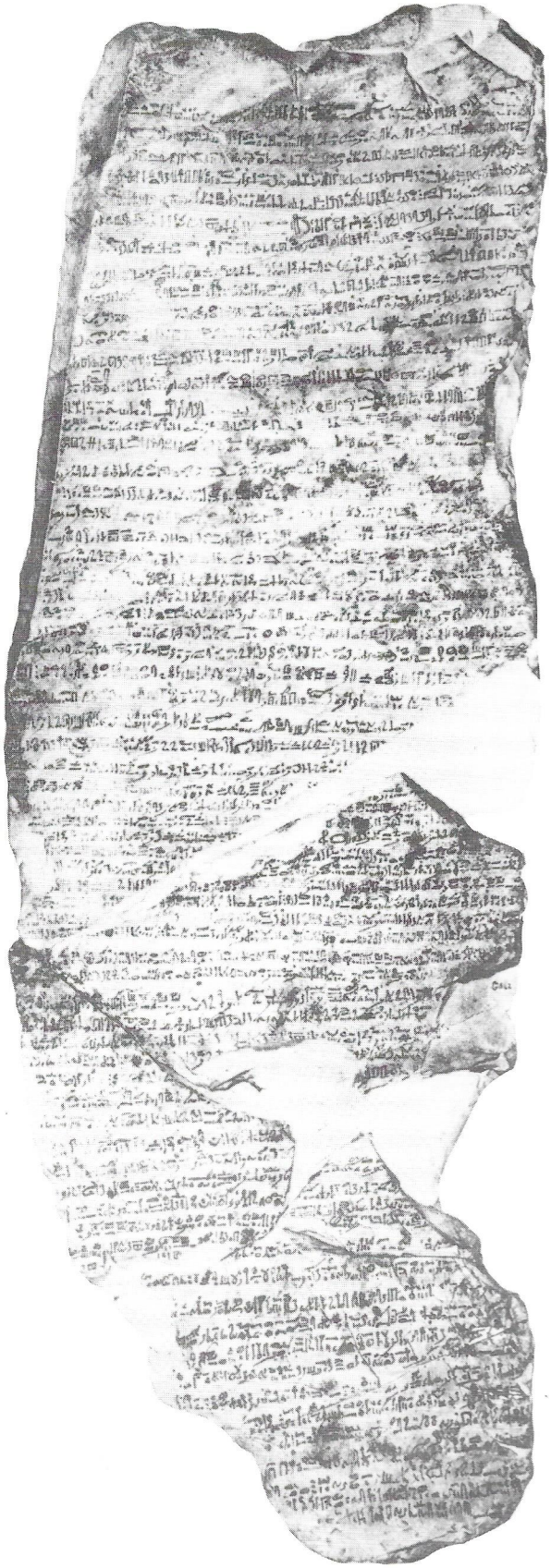

34 Kalkstenen ostrakon waarop in het hiëratisch in een schooljongenshandschrift een passage uit het sprookje van Sinoehe is overgeschreven. 19de dynastie, H. 88,5 cm. Ashmolean Museum, Oxford.

hiëratische schrift. Er zijn talrijke voorbeelden van dit soort oefeningen bewaard gebleven, in schooljongenshandschriften van verschillende bekwaamheid, geschreven op stukjes papyrus, houten tabletten en vooral op ostraka van kalksteen. Een van de meest bekende is een ostrakon uit de tijd der Ramessiden, de grootste in zijn soort, waarop een vrij lange passage uit het sprookje van 34
Sinoehe, een befaamde literaire tekst uit het Middenrijk is overgeschreven. Net als de meeste soortgelijke pogingen doet ook deze versie de tekst geen recht. Men treft er, in de woorden van de moderne uitgever van het ostrakon, 'allerlei soorten fouten' in aan - 'spelfouten, onduidelijke constructies en zinloze tussenvoegingen - waaruit blijkt dat de schrijver niet wist wat hij schreef en waardoor bovendien de indruk wordt gewekt dat hij noch zijn leermeesters daarom gaf'. Op een hoger niveau gingen de leerlingen over tot het schrijven van teksten die speciaal bestemd waren voor de opleiding van klerken. Dergelijke teksten hebben vaak de vorm van een brief van de ene klerk aan de andere en bevatten met opzet moeilijke woorden, vreemde namen, technische termen en ingewikkelde berekeningen - dit alles om de leerling zo grondig mogelijk te testen. Een mooi voorbeeld van zo'n oefening bevindt zich op een papyrus in het British Museum en is gewijd aan 35
een van de populaire thema's voor dergelijke teksten: de voordelen van een leven als secretaris in vergelijking met andere mogelijkheden, in dit geval de militaire dienst. De brief is uitgevoerd in een fraai literair handschrift, vermoedelijk dat van een gevorderde leerling. De drie combinaties boven de hoofdtekst zijn waarschijnlijk correcties van de leermeester van tekens die hij niet geheel juist vond weergegeven. De passage begint als volgt: 'Leg je vol ijver op het schrijven toe; neem je handen er niet vanaf...,' en eindigt met de woorden 'aangenaam en een bron van rijkdom is je palet en je papyrusrol'.

35 Gevorderde oefening in het hiëratisch met een passage waarin het leven van een secretaris wordt verheerlijkt. Boven de tekst zijn door de leermeester correcties aangebracht. 19de dynastie. Papyrus Anastasi 5, H. van het vel ca. 21 cm, BM 10244,4.

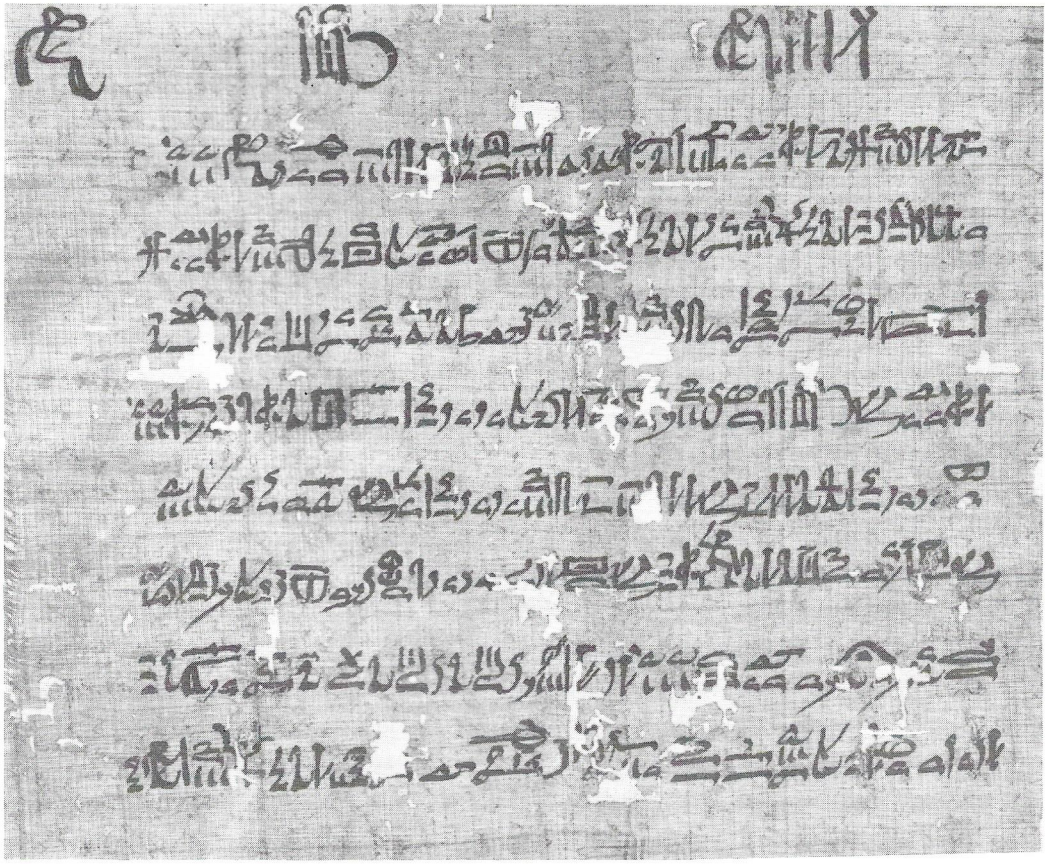

3
De grondbeginselen

Het Egyptische schriftsysteem kan worden ingedeeld in drie belangrijke soorten tekens die elk een andere functie hebben. Het eerste type wordt gevormd door het logogram, een teken waarmee een heel woord wordt weergegeven; het tweede is het fonogram, dat voor een klank in de taal staat; en de derde soort is het determinatief, dat de exacte betekenis van een woord helpt bepalen. In een breder verband kan men stellen dat het logogram en het determinatief betrekking hebben op de betekenis en niet zozeer op een bepaalde klank, en dat ze daarom beide onder het begrip ideogram (begripteken) vallen. De aard van het systeem brengt met zich mee dat de categorieën elkaar enigszins overlappen, waardoor het in de praktijk niet altijd gemakkelijk is onderscheid te maken tussen een ideogram en een fonogram. Daar komt nog bij dat er binnen de afzonderlijke groepen begriptekens en klanktekens ook weer gradaties en variaties zijn. De conventionele indeling van het systeem in drie soorten tekens, zoals dat hier is voorgesteld, dekt de lading in hoofdlijnen en vormt een werkmodel waarmee men uit de voeten kan, maar men moet daarbij in het oog houden dat de categorieën niet absoluut waterdicht zijn.

Een belangrijk kenmerk van het systeem wordt, net als bij de schrijfwijzen van de Semitische tak, gevormd door het feit dat alleen de medeklinkers worden weergegeven en dat de klinkers buiten beschouwing blijven. Zowel het Egyptisch als de Semitische talen worden in sterke mate bepaald door het verschijnsel dat de wortels van de woorden zijn opgebouwd uit basis-consonanten (meestal drie in getal) die over het algemeen onveranderlijk zijn. Kenmerken als de grammaticale verbuiging worden binnen deze wortels vaak aangegeven door klinkervariatie. Men heeft wel gemeend dat het achterwege laten van de klinkers in het schrift een directe neerslag vormde van hun onbestendigheid ten opzichte van de medeklinkers.

Ten tijde van het Middenegyptisch waren er 24 medeklinkers in gebruik. Een compleet overzicht daarvan wordt hierna gegeven onder de noemer 'Eenlettertekens'. Om hun klankwaarde weer te geven zijn de Egyptologen gewend ze zo veel mogelijk om te zetten (te transcriberen) in de letters van het moderne alfabet, in sommige gevallen onder toevoeging van extra puntjes of tekentjes onder of boven de letters om ze van elkaar te onderscheiden (de zogenaamde diacritische tekens).

Logogrammen

Bij de eenvoudigste vorm van logogrammen wordt een woord direct weergegeven door een afbeelding van het voorwerp waar het voor staat:

, een afbeelding van de zon, betekent 'zon' (*rʿ*)

, de plattegrond van een huis, betekent 'huis' (*pr*)

, voorstelling van een menselijk gezicht, betekent gezicht (*ḥr*)

Een verder uitgewerkte vorm hiervan werkt door verbreding van de betekenis of associatie daarmee:

, een afbeelding van de zon, betekent 'dag' (*rʿ* of *ḥrw*)

, voorstelling van schrijfgerei, betekent 'schrijver' of 'schrijven' (*sẖ*)

, afbeelding van twee benen, betekent 'komen' (*ỉw*)

Het zal duidelijk zijn dat een schriftsysteem uitsluitend gebaseerd op dergelijke logogrammen uitermate onpraktisch zou zijn. In de eerste plaats zou het duizenden tekens vereisen om het hele vocabulaire van een taal te kunnen beslaan. Bovendien zou het heel moeilijk zijn woorden voor begrippen die niet gemakkelijk af te beelden zijn duidelijk en ondubbelzinnig weer te geven. Deze overwegingen hebben, volgens de geleerden, al in een vroeg stadium geleid tot de ontwikkeling van een tweede soort teken, het fonogram.

Fonogrammen

De fonogrammen werden gevormd door een proces waarbij klanken werden geleend en waarbij logogrammen werden gebruikt om andere woorden, of delen van woorden, te schrijven waarmee zij in betekenis niets gemeen hadden, maar die toevallig uit dezelfde medeklinkers waren opgebouwd. Bij voorbeeld:

Het logogram , *r*, dat 'mond' betekent, werd als fonogram met de klankwaarde *r* gebruikt om woorden als , *r*, 'naar', te schrijven of als klankbestanddeel in een woord als , *rn*, 'naam'.

Het logogram , *pr*, met de betekenis 'huis', werd als een fonogram met de klankwaarde *pr* gebruikt in woorden als , *pr*, 'gaan', of , *prt*, 'winter'.

Het logogram , *ḥr*, dat staat voor 'gezicht', werd als een fonogram met de klankwaarde *ḥr* gebruikt in woorden als , *ḥr*, 'op', en , *ḥrt*, 'hemel'.

Het grondprincipe van het fonogram is dat het werkt als een rebus, waarbij het ene wordt getoond, terwijl het andere wordt bedoeld. Op dezelfde manier zou men het Engelse werkwoord 'can' kunnen schrijven door middel van de afbeelding , de voorstelling van een blikje (a (tin) can). En het woord 'belief' met de afbeeldingen , een bij (bee) en een blad (leaf). Op deze wijze waren de Egyptenaren in staat een enorme hoeveelheid fonografische tekens te ontwikkelen die groot genoeg was om aan hun taalkundige behoeften tegemoet te komen. De fonogrammen vallen van nature uiteen in drie hoofdcategorieën.

1. Eenlettertekens, waardoor één medeklinker wordt weergegeven; verreweg de belangrijkste groep. Men kende 26 van dergelijke tekens, met inbegrip van varianten.

Teken	Transcr.	Klankwaarde	Teken	Transcr.	Klankwaarde
	ʒ	glottisslag		*ḥ*	harde h
	i	i		*ẖ*	ch als in dich
	y	y		*ḫ*	wat zachter dan vorig teken
	ꜥ	keelklank, de ayin van de Semitische talen		*s*	*s*
	w	w of oe		*š*	sh
	b	b		*ḳ*	q
	p	p		*k*	k
	f	f		*g*	harde g als in garçon
	m	m		*t*	t
	n	n		*ṯ*	tj
	r	r		*d*	d
	h	h		*ḏ*	dj

Van deze eenlettertekens zijn , , en zwakke medeklinkers. In het spraakgebruik werden zij gemakkelijk aan een voorafgaande klinker geassimileerd (gelijk gemaakt), vooral aan het einde van een lettergreep, met als gevolg dat ze in het schrift vaak zijn weggelaten. De medeklinker was even instabiel. Egyptologen geven het weglaten van eenmedeklinker in het schrift wel aan door de transcriptie ervan tussen haakjes te plaatsen.

2. Tweelettertekens, waardoor telkens twee opeenvolgende medeklinkers worden weergegeven; de grootste groep binnen de fonogrammen, hoewel er minder dan honderd in totaal zijn. We hebben [ ], *pr*, en , *hr*, al gezien. Hier volgen nog andere voorbeelden:

Teken	Transcr.	Teken	Transcr.	Teken	Transcr.
	ꜣw		*mn*		*sꜣ*
	ꜣḃ of *mr*		*mr*		*sw*
	ỉr		*mr* of *ꜣḃ*		*sn*
	wꜣ		*ms*		*šs*
	wp		*nb*		*kꜣ*
	wr		*ns*		*tỉ*
	wḏ		*hm*		*ḏꜣ*
	bꜣ		*hn*		*ḏd*

3. Drielettertekens, waardoor een combinatie van drie opeenvolgende medeklinkers wordt weergegeven. Er zijn veertig tot vijftig van dit soort tekens bekend. Hier volgt een aantal van de meest voorkomende:

Teken	Transcr.	Teken	Transcr.
	ỉwn		*rwḏ*
	ꜥnḫ		*ḥtp*
	ꜥḥꜥ		*ḫpr*
	wꜣḥ		*ḫrw*
	nfr		*šmꜥ*
	nṯr		*tyw*
	nḏm		*ḏꜥm*

Het is opvallend dat, hoewel de tekens uit de laatste twee categorieën wel als afzonderlijke hiërogliefen voorkomen, zij veel vaker vergezeld gaan van eenlettertekens waardoor hun klank-

waarde gedeeltelijk of zelfs geheel wordt herhaald. deze klankaanvullingen noemt men 'fonetische complementen'. In het algemeen wordt slechts een medeklinker, meestal de laatste van de combinatie, herhaald:

Teken	Transcr.	Teken	Transcr.	Teken	Transcr.
	ꜣw		*wr*		*nḏm*
	wꜣ		*bꜣ*		*ḫpr*
	wꜣḥ		*mn*		

Maar ook verdere aanvulling is niet zeldzaam:

Teken	Transcr.	Teken	Transcr.	Teken	Transcr.
	bꜣ		*nfr*		*ḥtp*
	ʿnḫ		*ns*		*ḫpr*

De oorspronkelijke functie van deze complementen was te benadrukken dat het aangevulde teken een fonogram was en geen logogram, maar ze werden daarnaast ook wel gebruikt om een ongewenste ruimte op te vullen.

In theorie kon een woord bestaande uit meer dan een medeklinker in dit systeem op een aantal verschillende manieren geschreven worden. In de praktijk werd hierbij echter een zekere spaarzaamheid betracht, waardoor lang niet alle mogelijkheden werden benut en de spelling van een woord redelijk vaststond. Zo wordt het voorzetsel *hn'*, 'samen met', altijd als geschreven en nooit als ; en wordt het werkwoord *mn*, 'blijven', steeds als of iets soortgelijks aangetroffen en nooit als . Het bijvoeglijk naamwoord *nfr*, 'goed', kan als , , of geschreven worden, maar het drieletterteken ontbreekt daarbij nooit. En hoewel de tweelettertekens en beide de klankwaarde *mr* kunnen weergeven, worden zij alle twee in een afzonderlijke groep woorden gebruikt (die in wortel met elkaar verwant is) en zijn ze niet verwisselbaar. Een groot aantal woorden komt wel in verschillende vormen voor, maar hun spellingswijze bestaat daarbij steeds uit een vrij vaste kern, zodat ze zonder al te veel moeite herkend kunnen worden. Het thuisbrengen van een woord werd verder vergemakkelijkt door een derde belangrijke groep tekens, de determinatieven.

Determinatieven

De determinatieven (bepalingstekens), die net als de fonogrammen van logogrammen afgeleid waren, werden aan het einde van een woord geplaatst om de betekenis ervan te helpen vaststellen in gevallen waar daar anders onzekerheid over zou kunnen bestaan. Zo werd aan een logogram gewoonlijk een determinatief in de vorm van een streepje toegevoegd om de logografische functie van het teken te benadrukken: , 'zon'; , 'gezicht'; , 'huis'. Op vergelijkbare wijze werd dubbelzinnigheid tegengegaan door aan een teken of een combinatie van tekens die voor verschillende uitleg vatbaar waren, het determinatief toe te voegen dat bij de bedoelde betekenis hoorde. Het logogram , *sḫ*, werd bij voorbeeld als geschreven, met het determinatief voor man, als het woord 'schrijver' werd bedoeld, en als , met het determinatief in de vorm van een boekrol, als men 'schrijven' of 'schrift' moest lezen. We hebben in hoofdstuk 2 al het gebruik van determinatieven gezien (in de vorm van een mannelijk of een vrouwelijk figuurtje) om aan te geven of de naam een man of een vrouw toebehoorde. Iets soortgelijks gebeurde er met

andere fonogrammen. De combinatie , *mn*, kon bij voorbeeld een aantal verschillende woorden weergeven, waaronder 'blijven' en 'zwak'. Om hier onderscheid in te maken werd het eerste woord als geschreven, met het determinatief in de vorm van een boekrol om een abstract begrip aan te geven, en het tweede als , met het determinatief in de vorm van een kleine vogel om iets kleins, slechts of zwaks aan te geven.

Sommige determinatieven geven zo'n specifiek begrip weer dat ze heel nauw met een bepaald woord waren verbonden:

	zsḫ	oogsten	(determinatief voor een oogstende man)
	ssmt	paard	(determinatief voor paard)

Andere geven aan dat een woord tot een bepaalde klasse of categorie behoort. Dergelijke bepalingstekens noemt men 'geslachtsdeterminatieven'. Hieronder volgt een kleine selectie:

man, mens	lopen, rennen	metaal
vrouw	lichaamsdeel, vlees	dorp, stad
god, koning	huid, zoogdier, leer	woestijn, vreemd land
kracht, inspanning	klein, slecht, zwak	huis, gebouw
eten, drinken, spreken	hout, boom	boek, schrift, iets abstracts
vijand, vreemdeling	zon, licht, tijd	
kracht, inspanning	steen	een aantal, meervoud

Woorden konden met een of meer determinatieven geschreven worden:

	ỉkm	'schild' (determinatief voor schild)
	wšb	'antwoorden' (determinatief voor spreken)
	wgs	'opensnijden' (determinatieven voor mes en kracht)
	bhzw	'vluchtelingen' (determinatieven voor benen, mens en meervoud)

De determinatieven bij een woord konden veranderd of gevarieerd worden om een nuanceverschil in de betekenis weer te geven. Neem het woord *ỉkm*. Het wordt dikwijls gevolgd door het specifieke determinatief dat hierboven is afgebeeld, maar het kon ook met de determinatieven voor leer of metaal (,) worden geschreven als men het van belang achtte dat het materiaal bekend was waarvan het schild gemaakt was. In beide gevallen voegen de determinatieven extra informatie toe aan de betekenis die in het woord *ỉkm* besloten ligt. Het is kenmerkend voor het Egyptische systeem dat het door middel van de beeldende aard van de tekens dit soort niet strikt taalkundige informatie kon overbrengen.

De determinatieven waren, afgezien van hun functie voor het vaststellen van de betekenis, ook een handig hulpmiddel bij het lezen. Door hun plaats aan het eind van een woord hielpen zij de lezer bij het bepalen van het woordbeeld in een doorlopende tekst. Wanneer zo'n woordbeeld eenmaal vaststond, kwam daar slechts heel langzaam verandering in. Dit verschijnsel bracht een stabiliteit voor het systeem met zich mee waaraan ongetwijfeld voordelen waren verbonden, maar

dat tevens een van de belangrijkste redenen was voor het geleidelijke uiteengroeien van de geschreven en de gesproken taal (een vervreemdingsproces dat tegen de tijd van het Middenrijk vermoedelijk al in een vergevorderd stadium verkeerde). Doordat de ene vorm het contact met de andere verloor, begon het schrift steeds verder achter te lopen en vertoonde het een verstarde spellingsvorm die niet langer precies overeenkwam met de uitspraak van die tijd.

Elke regel uit welke inscriptie dan ook zal aantonen dat alle soorten tekens die hierboven zijn genoemd regelmatig naast elkaar in het Egyptische schrift voorkomen, in sommige gevallen vergezeld van andere, minder belangrijke types, die geen klank of betekenis weergeven, maar omwille van de spelling of om esthetische redenen in de inscriptie zijn opgenomen:

wḏ ḥm.f ḥr wrryt.f nt ḏ'm ỉb.f ȝw

'Zijne koninklijke hoogheid vertrok op zijn wagen van elektron, zijn hart vol vreugde.'

De tekens (*w*), (*f*), (*r*), (*y*), (*n*), (*t*) en (*m*) die in deze regel voorkomen, zijn eenlettertekens, waarvan (in beide gevallen), en als fonetische complementen fungeren. (*wḏ*), (*ḥm*), (*ḥr*), (*wr*) en (*ȝw*) zijn tweeletter-tekens, en (*d'm*) is een drieletterteken. (*ỉb* = 'hart') is een logogram; het eerste is omwille van de spelling toegevoegd; en , , , en zijn determinatieven.

Het ogenschijnlijk ingewikkelde karakter van het Egyptische systeem heeft ertoe geleid dat men er in commentaren nogal neerbuigend over placht te doen (en datzelfde geldt voor andere, vergelijkbare schriftsystemen). Het werd als omslachtig en onlogisch afgedaan, en men kon maar moeilijk begrip opbrengen voor 'de gedachtengang waardoor het was ontstaan', terwijl het nog minder te begrijpen was 'waarom het zonder veel wijzigingen te ondergaan gedurende zo'n lange periode kon blijven voortbestaan'. De klacht waar het om draaide, was dat de Egyptenaren, klaarblijkelijk uit een gebrek aan voorstellingsvermogen, niet 'de voor de hand liggende stap' hadden genomen door hun eenlettertekens als de letters van een alfabet te gaan gebruiken en de andere soorten tekens te laten schieten. Deze kritiek, die hoofdzakelijk is gebaseerd op de veronderstelde superioriteit van het alfabetische schrift in vergelijking met alle andere schrijfwijzen, is volledig misplaatst. Niet alleen wordt de doelmatigheid van alfabetische systemen erdoor overschat, maar daarnaast worden de verdiensten van andere schriftvormen er zonder meer door over het hoofd gezien. Het Egyptische systeem heeft weliswaar het 'nadeel' dat het uit een betrekkelijk groot aantal tekens bestaat, maar daar staat tegenover dat de gemengde spellingsvorm een duidelijk in het oog springend woordbeeld tot gevolg heeft waardoor het lezen feitelijk wordt vergemakkelijkt. Deze mening wordt ondersteund door een gering aantal pogingen tot 'alfabetisch' schrijven die tijdens het Late Tijdperk in Egypte, misschien bij wijze van experiment en onder invloed van het Grieks, zijn uitgevoerd. Het experiment, als het dat tenminste was, was geen lang leven beschoren en de reden daarvoor is niet moeilijk te raden. Deze alfabetische teksten bestaan uit een opeenvolging van medeklinkers die, net als in het Grieks uit die tijd, in een ononderbroken reeks achter elkaar werden geschreven, waardoor de teksten moeilijk te lezen zijn; aanzienlijk moeilijker dan de inscripties in de traditionele spellingswijze uit dezelfde tijd. Een deskundige die de zaak goed doorzag, oordeelde dat 'bij het schrijven van Egyptisch met alleen een alfabet bestaande uit medeklinkers de leesbaarheid werd opgeofferd aan de vereenvoudiging, waardoor meer kwaad dan goed werd gedaan... Misschien is het nu tijd eens op te houden met de Egyptenaren verwijten te maken, omdat ze "niet de stap hebben genomen die ons zo voor de hand leek te liggen".'

Er is natuurlijk nog een andere kant aan de zaak. Een beperking van het systeem op de hierboven bedoelde wijze zou de afschaffing hebben betekend van een eigenschap van het schrift die in de ogen van de Egyptenaren duidelijk van bijzondere betekenis was: de mogelijkheid namelijk om

het door het picturale en onbeperkte karakter voor andere doeleinden te gebruiken dan strikt taalkundige communicatie. Een aantal van de wijzen waarop de hiëroglieven functioneren als onderdeel van een groter systeem binnen de beeldende kunst is al in het vorige hoofdstuk ter sprake gekomen, waar ook gewezen is op bepaalde betekenissen en gebruiken buiten het schriftverband, terwijl eerder in dit hoofdstuk de aandacht werd gevestigd op de mogelijkheid door middel van het schrift niet-taalkundige informatie over te brengen. Het is van belang daar hier aan toe te voegen dat de gelegenheid in dit systeem aanwezig was om raadsels of cryptische omschrijvingen op te stellen die, zoals wel gesuggereerd wordt, bedoeld waren om 'een religieuze tekst in geheimzinnigheid te hullen' of eenvoudigweg 'de lezer in verwarring te brengen'. De mate waarin dit mogelijk was, wordt op treffende wijze duidelijk gemaakt door de spellingswijzen die in bepaalde tempelinscripties uit de Ptolemaeïsche en Romeinse periode zijn gehanteerd. Zij worden onder andere gekenmerkt door een enorme toename in de hoeveelheid tekens en varianten, in de waarde en betekenis, en in de combinatiemogelijkheden van de tekens afzonderlijk en in samenhang met elkaar. Deze uitwerking van het systeem was niet het gevolg van een kunstmatige ingreep, maar kwam simpelweg tot stand door de eigenschappen die in het hiëroglifische schrift besloten lagen ten volle te benutten. Voor een lezer die gewend was aan de klassieke spellingswijze waren deze teksten onbegrijpelijk, hoewel men er tegenwoordig niet meer van overtuigd is dat ze met opzet raadselachtig gemaakt werden. Wat de reden ook geweest kan zijn, het is duidelijk dat de uitvinding ervan niet uit de Ptolemaeïsche periode stamt. Het is, in tegendeel, de eindfase van een traditie die tijdens het Nieuwe Rijk al duidelijk naar voren treedt en die in sommige gevallen tot in het Oude Rijk kan worden teruggevoerd. Een aantal raadselachtige tekens vormt vanaf een vrij vroege datum al een vast onderdeel van het standaardsysteem. Een van de beste voorbeelden hiervan is het veelvuldig voorkomen vanaf het Middenrijk van de hiëroglief , als een verkorte schrijfwijze voor de titel *ỉmy-r*, 'opzichter'. De reden van dit gebruik, een soort woordspeling op schrift, wordt duidelijk wanneer men weet dat een tong voorstelt en dat de titel *ỉmy-r* letterlijk 'hij die in de mond is' betekent.

Vocalisatie

Het ontbreken van de klinkers in het schrift heeft tot gevolg dat onze moderne transcripties als het ware het skelet van de Egyptische woorden in medeklinkers weergeven. In het spraakgebruik zijn deze skeletten in veel gevallen moeilijk over te brengen omdat ze in die vorm niet uit te spreken zijn. Als hulpmiddel bij de uitspraak (tijdens discussies, lezingen en bij het onderwijs) zijn de Egyptologen gewoon een korte 'e' tussen de medeklinkers in te voegen en de tekens ꜣ en ꜥ als 'a' weer te geven. Bij voorbeeld:

sꜣ	'sa'	*ḥnꜥ*	'hena'
wrs	'weres'	*ꜥḏꜥ*	'adja'
mn	'men'	*nfrt*	'nefret'
wbn	'weben'	*sḥtp*	'sehetep'

Men moet daarbij echter steeds in gedachte houden dat de zo ontstane weergaven kunstmatig tot stand zijn gekomen voor het gemak van de moderne wetenschap en dat ze weinig of geen verband houden met de oude uitspraak van de woorden.

Onze kennis van de oorspronkelijke uitspraak van het Egyptisch is weliswaar erg onvolledig, maar het is niet zo dat we er niets van weten. De opbouw van een groot aantal woorden kan worden afgeleid van hun vorm in het Koptisch, de laatste fase van het Egyptisch en het enige stadium waarin de klinkers zijn weergegeven. Hoewel het Koptisch een grote hoeveelheid Griekse en andere vreemde woorden bevat, stamt het merendeel van het vocabulaire uit de tijd der farao's en in veel gevallen zelfs uit de allereerste beginperiode van de taal. Hieronder volgt een overzicht van enkele veel voorkomende Egyptische woorden samen met hun Koptische afleidingen:

	mn (blijven)	ⲙⲟⲩⲛ	(moun)
	mdw (spreken)	ⲙⲟⲩⲧⲉ	(moute)
	pḏt (buigen)	ⲡⲓⲧⲉ	(pite)
	nfr (goed)	ⲛⲟⲩϥⲉ	(nūfe)
	r(m)ṯ (man)	ⲣⲱⲙⲉ	(rōme)
	rʿ (zon)	ⲣⲏ	(rē)
	sf (gisteren)	ⲥⲁϥ	(saf)
	kmt (Egypte)	ⲕⲏⲙⲉ	(kēme)

De Koptische vormen kunnen natuurlijk niet als nauwkeurige weergaven worden beschouwd van de wijze waarop de woorden in eerdere periodes werkelijk zijn uitgesproken. Het Koptisch is het eindprodukt van een eeuwenlange en zelfs millennia beslaande ontwikkeling, waarin de grammatica van het Egyptisch, en dus ook de klankleer, aan voortdurende verandering onderhevig was. Men hoeft maar te bedenken dat er tussen het Koptisch en het Oudegyptisch meer dan 2000 jaar liggen - een tijdruimte die twee keer zo lang is als die welke de ontwikkeling van het Engels uit het Angelsaksisch beslaat - om de mogelijkheden voor verandering in te zien. Het Koptisch is verreweg onze belangrijkste bron voor het gebruik van de klinkers in het Egyptisch, maar de gegevens die eruit naar voren komen, moeten met omzichtigheid behandeld worden.

Bovendien bestaan er andere, vroegere bronnen over dit onderwerp. In een aantal oude schrijfwijzen (zoals het Grieks, het Assyrisch en het Babylonisch) zijn volledig gevocaliseerde transcripties van Egyptische woorden uit dezelfde tijd weergegeven. Dit soort gegevens zijn van onschatbare waarde, hoewel ze helaas vrij gering in aantal en reikwijdte zijn. De vroegste en belangrijkste van deze weergaven komt voor in een document in spijkerschrift dat stamt uit de periode die gelijk valt met het Nieuwe Rijk in Egypte. Er komen namen van verschillende Egyptische koningen in voor, waaronder welbekende als *'Imn-ḥtp* (Amenhotep) en *Rʿ-mss* (Ramses), die respectievelijk als *Amanhatpi* en *Riamesesa* gespeld zijn.

Op grond van dit soort weergaven en zorgvuldige gevolgtrekkingen uit de Koptische gegevens zijn de geleerden in staat geweest aanzienlijke vooruitgang te boeken in het vaststellen van de regels die ten grondslag liggen aan de opbouw van de lettergrepen en de lengte van de klinkers in het Egyptisch. Men heeft zelfs enig idee kunnen krijgen van de waarde van de verschillende klinkers. De gegevens wijzen erop dat het Egyptisch tot de 18de dynastie slechts drie klinkers kende, namelijk de 'a', 'i' en 'u', die elk lang of kort konden zijn. De klinkers 'e' en 'o' hebben zich pas betrekkelijk laat ontwikkeld.

Er moet op dit punt op gewezen worden dat sommige geleerden het niet eens zijn met de gebruikelijke opvatting, zoals hierboven weergegeven, dat de fonogrammen hoofdzakelijk uit medeklinkers zouden bestaan. Zij gaan ervan uit dat de tekens in werkelijkheid voor lettergrepen staan, en in het geval van de eenlettertekens een medeklinker plus welke klinker dan ook zouden weergeven. De kwestie is te ingewikkeld om hier tot in detail te bespreken. Laat het voldoende zijn te stellen dat de 'syllabische' uitleg (syllabe = lettergreep) heel goed past in de huidige opvattingen over de ontwikkeling van het schrift, maar op andere vlakken moeilijkheden geeft, zodat hij door het merendeel van de Egyptologen van de hand wordt gewezen. Deze theorie mag overigens niet verward worden met het verschijnsel dat in de Egyptologische literatuur bekend staat onder de noemer 'syllabische orthografie'. Dit is een schrijfvorm die onder andere wordt gekenmerkt door het gebruik van tweelettertekens of combinaties van eenlettertekens in plaats

van een afzonderlijk teken (bij voorbeeld: , *ʿꜣ* in plaats van alleen *ʿ*; of , *hꜣ* in plaats van *h*). Bij dit soort combinaties is het tweede element vaak een zwakke medeklinker die duidt op de aanwezigheid van een klinker. Deze spellingswijze werd vooral toegepast voor het schrijven van woorden van vreemde afkomst en was met name populair tijdens het Nieuwe Rijk, een tijd waarin het gebruik ervan op grotere schaal kan zijn gestimuleerd door het contemporaine spijkerschrift, dat in heel West-Azië vrij algemeen werd gebruikt en waarin de klinkers wél werden vastgelegd.

Oorsprong

Hoewel wij tegenwoordig vrij goed op de hoogte zijn van de regels die aan het Egyptische schrift ten grondslag liggen, is het nog steeds niet duidelijk hoe het systeem ontstaan is. Was het het eindprodukt van een geleidelijke ontwikkeling of de uitvinding van één persoon? Was het een inheemse schrijfvorm of werd het van buitenaf ingebracht? Het is onmogelijk een duidelijk antwoord op deze vragen te geven. Het enige dat wij met onze huidige kennis van zaken kunnen zeggen, is dat het ene alternatief waarschijnlijker is dan het andere. Helaas bieden de Egyptenaren zelf ons weinig houvast over de oorsprong van hun schriftsysteem. Het hiëroglifische schrift werd van oudsher beschouwd als de uitvinding van de goden, en met name van Thot, de goddelijke klerk, naar wie in teksten vaak wordt verwezen als de 'heer van het schrift'. We zullen onze gegevens daarom, zo goed en zo kwaad als het gaat, moeten halen uit de vroegste voorbeelden van het schrift zelf.

Het schrift doet helemaal aan het einde van de Predynastische periode voor het eerst zijn intrede in Egypte, tijdens de regeringsperioden van de onmiddellijke opvolgers van de koningen van de 1ste dynastie. Het is niet zo verwonderlijk dat dat juist in deze tijd gebeurde. Het was een tijdperk van grote culturele veranderingen en technologische ontwikkelingen, waarin het bestuurlijke apparaat steeds sterker rond het koninklijke hof werd geconcentreerd. Binnen deze ontwikkelingen is het heel aannemelijk dat het schrift, zelf een nieuwe techniek, werd uitgevonden of overgenomen om tegemoet te komen aan de behoeften van het regeringsstelsel. De wijze waarop het werd gebruikt duidt erop dat het tot verdere centralisatie van de macht diende op zowel ideologisch als administratief gebied.

Tot de ideologische categorie behoren de inscripties die voorkomen op een serie votiefgeschenken, versierd met voorstellingen in laag reliëf - de eerste voorbeelden van de Egyptische monu-
36 a,b mentale kunst. Het bekendst is het palet van koning Narmer, waarop de koning is voorgesteld op een wijze die symbolisch is voor zijn status en gezag. De administratieve kant is te zien in de korte verklarende teksten of aantekeningen, meestal met inkt geschreven of ruwweg ingekrast, op de
37 buitenkant van vaatwerk van steen en aardewerk. In beide gevallen zijn de inscripties kort en beknopt van aard. Zij bestaan vrijwel geheel uit titels en namen (persoonsnamen, vooral van koningen, plaatsnamen en de namen van koopwaar). In het geval van het vaatwerk noemen zij de eigenaar, de inhoud en in sommige gevallen de bron van herkomst. Bij de ornamentele voorwerpen, waar de hiëroglifen een integraal onderdeel uitmaken van een groter geheel, slaan zij op de voorstelling waarmee zij verband houden. De eenheid van titel en afbeelding op deze laatste, zorgvuldig uitgevoerde voorwerpen toont duidelijk aan dat de hiëroglifen in stijl en vorm direct verwant waren met de nieuwe beeldende kunst van die tijd.

Slechts weinige van die vroege inscripties zijn ondubbelzinnig van betekenis. Het gaat daarbij niet alleen om de woordkeus waarmee we niet vertrouwd zijn, maar het systeem zelf moet zich bovendien nog ontwikkelen tot de standaardvorm uit de dynastische periode. Er komen verschillende hiëroglifen in voor die in het latere gebruik niet bewaard zijn gebleven en waarvan we de betekenis dus slechts kunnen raden. Het is echter wel duidelijk dat de gemengde structuur van het systeem al volledig is ontwikkeld - het bestaat naast logogrammen ook uit fonogrammen, in alle vormen die uit later tijd bekend zijn (een-, twee- en drielettertekens). Van de hiëroglifen op het aardewerk voorraadvat waarvan de betekenis met zekerheid vaststaat, is de vogel die de godheid

36 Horus aanduidt, , een logogram dat de koning als 'de Horus' betitelt, terwijl , en fonogrammen zijn, de laatste twee eenlettertekens (*ỉ* en *p*) en de eerste een drieletterteken (*šm*ʿ).

37 Op het palet komen naast wat gewoonlijk wordt gezien als een *rebus* waarin de naam van de

koning, Narmer, is weergegeven (de twee hiërogliefen en , een meerval en een beitel, staan respectievelijk voor de klankwaarden *n ʿr* en *mr*) onder andere de fonogrammen , *wʿ*, en , *š*, voor, mogelijk de schrijfwijze van een naam *wʿš*, en de tekens , *ṯ* en , *t*, een combinatie die vermoedelijk een afkorting vormt voor de titel *ṯzty*, 'vizier'. Om kort te gaan, ook al zou het nog geruime tijd duren voor alle bestaande mogelijkheden volledig werden uitgebuit - lange, doorlopende teksten zijn bij voorbeeld pas vanaf het begin van het Oude Rijk bekend - toch bood het schriftsysteem al bij zijn invoering of kort daarna de gelegenheid alles uit te drukken wat er later van verlangd kon worden. In andere delen van het Nabije Oosten doet het

36(a) *Links* Leistenen palet van koning Narmer, voorzijde. De koning is op overheersende wijze afgebeeld terwijl hij een vijand met zijn scepter treft, in een houding die deel uit zou gaan maken van de koninklijke standaardiconografie. Zijn naam is boven hem weergegeven in twee hiërogliefen, een meerval en een beitel, en is omgeven door een rechthoekige vorm, de zogenaamde *serech*. De overige figuren in de voorstelling zijn ook van namen voorzien. Hieraconpolis. Eind van de Predynastische periode, H. 63 cm, Museum van Kaïro, JE 32169.

36(b) *Onder links* Leistenen palet van koning Narmer, achterzijde. De koning is op het bovenste gedeelte afgebeeld terwijl hij deelneemt aan een rituele processie. Zijn naam komt twee maal voor, in dezelfde tekens als op de voorzijde, een maal in een *serech* en een maal zonder. Daarnaast komen nog andere verklaarbare hiërogliefen voor.

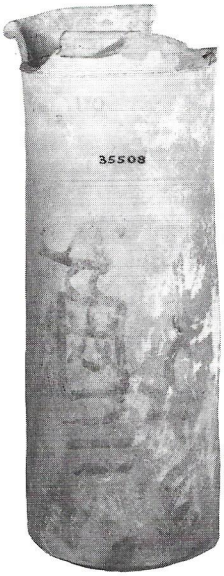

37 *Boven* Aardewerk voorraadvat met opschriften in met inkt geschreven cursieve hiërogliefen, die nu enigszins vervaagd zijn. Tot de herkenbare tekens behoren een *serech* met een koningsnaam die mogelijk als *Ka* gelezen moet worden, met daarboven een valk die de koninklijke titel 'Horus' weergeeft. Rechts zijn drie hiërogliefen zichtbaar, *šmʿ*, *ʾi* en *p*, die misschien *ʾip-šmʿ*, 'belasting van Boven-Egypte' of iets dergelijks weergeven. Abydus. Eind van de Predynastische periode, H. 27 cm, BM 35508.

schrift voor het eerst van zich spreken in samenhang met de registratie en de financiële administratie, en de gegevens schijnen er daar op te wijzen dat het schrift zich langzamerhand ontwikkelde uit een systeem van getalaanduiding. Voor het Egyptische systeem geldt dat er geen overtuigende sporen van een dergelijke voorgeschiedenis aanwijsbaar zijn. Op grond van het materiaal waarover wij op dit moment beschikken, en dat weliswaar heel schaars en mogelijk zeer misleidend is, moeten wij stellen dat het ernaar uitziet dat het in volledig ontwikkelde vorm in gebruik is genomen.

Het wordt over het algemeen onwaarschijnlijk geacht dat er in het oude Nabije Oosten los van elkaar op verschillende plaatsen een volwaardig schriftsysteem zou zijn ontwikkeld. Deze opvatting in samenhang met het schijnbaar plotseling verschijnen van een volledig ontwikkeld schrift in Egypte, heeft geleid tot de gedachte dat het Egyptische systeem van elders was overgenomen. Als de meest waarschijnlijke bronnen van herkomst werden de gebieden van Mesopotamië en Elam genoemd, waar rond het laatste kwart van het 4de millennium v. Chr. een beeldschrift, dat in uiterlijk en opbouw vergelijkbaar was met het hiëroglifische systeem, in gebruik was om eerst de Sumerische taal op te tekenen en vervolgens, wat later, de taal die als Proto-Elamitisch bekend staat. De huidige schattingen wijzen erop dat de vroegste voorbeelden van het Sumerische schrift ongeveer een eeuw of meer eerder gedateerd moeten worden dan de vroegste hiërogliefen. Dat er contact was tussen Egypte en de genoemde streken is boven alle twijfel verheven. Mesopotamische en Elamitische invloeden zijn tegen het einde van de Predynastische periode in een aantal facetten van de Egyptische cultuur aanwijsbaar, met name in de vorm van verschillende artistieke ontwerpen en motieven (de verstrengelde katachtige wezens op de achterzijde van het palet van Narmer zijn op dit punt van belang). De invoering van het schrift in Egypte kan daarom, zoals wel is geopperd, worden beschouwd als een onderdeel van een grootscheeps proces van culturele overdracht.

Ook al klinkt deze hypothese nog zo overtuigend, toch kan er geen sprake zijn van een directe overname van het Sumerische systeem door de Egyptenaren. Een van de bezwaren die men er tegenin kan brengen, is dat er weinig of geen overeenkomsten zijn tussen de verschillende reeksen tekens. Het Egyptische tekensysteem vertoont, hoewel het net als dat van het archaïsche Sumerisch picturaal van karakter is, duidelijk inheemse invloeden. Verschillende hiërogliefen vormen afbeeldingen van voorwerpen, bij voorbeeld bepaalde soorten gereedschap en wapens, waarvan op grond van archeologische gegevens bekend is dat zij op dat moment in Egypte in gebruik waren. Andere hebben voorlopers in de motieven en vormen op het beschilderde aardewerk uit het begin van de Predynastische periode of in de merkjes, wellicht eigendomstekens, die voorkomen op potten en werktuigen uit dezelfde tijd. En wat belangrijker is: hoewel het in beide gevallen om gemengde systemen gaat, is hun opbouw niet dezelfde. In de eerste plaats zijn de bestanddelen van de mengvorm niet in gelijke mate aanwezig. In de vroegste vorm van het Sumerisch hebben logogrammen de overhand. Fonogrammen komen aanvankelijk slechts op beperkte schaal voor en er gaan nog eeuwen overheen voor hun ontwikkeling geheel is afgerond. In het vroegste Egyptisch vormen de fonogrammen in vergelijking, zoals hierboven al is aangegeven, een aanzienlijk en misschien zelfs volledig uitgewerkt bestanddeel, zodat het Egyptisch in dit opzicht een behoorlijke voorsprong heeft op het Sumerisch uit dezelfde tijd. In de tweede plaats verschillen de bestanddelen waarmee de klanken in de beide systemen worden weergegeven. Het Sumerisch is in lettergrepen opgebouwd; elk teken staat voor een lettergreep van de taal en geeft een klinker of een medeklinker plus klinker weer. Het Egyptisch is daarentegen uit medeklinkers opgebouwd; de tekens geven de medeklinkers van de taal weer, waarbij de klinkers, omdat zij variabel waren, achterwege zijn gelaten. Deze verschillen hebben hun wortels in de taal die zij vastleggen. Zij zijn zo van fundamenteel belang dat zij de doorslag geven tégen de theorie dat het ene systeem eenvoudig van het andere werd overgenomen. Tegenwoordig is men het erover eens dat als het Egyptische systeem als niet geheel inheems moet worden beschouwd en het Sumerisch in bepaalde opzichten invloed heeft gehad op de uitvinding ervan, die invloed zich heeft doen gelden bij het geven van een aanzet. Met andere woorden: het Sumerisch leverde het voorbeeld of het idee voor het schrift, samen met een aantal regels die aan de werking ervan ten grondslag lagen, maar had geen invloed op het systeem zelf.

4
Wat eenvoudige grammatica

De grammatica van het Egyptisch is een veelomvattend en ingewikkeld onderwerp, waarvan belangrijke onderdelen nog onvoldoende bekend zijn. Men kan deze grammatica niet zonder haar tekort te doen tot een reeks simpele regels herleiden. Dit hoofdstuk is alleen maar bedoeld om de - niet-Egyptologisch gevormde - lezer even te laten ruiken aan de manier waarop de taal werkt. Het is een zéér selectief hoofdstuk, dat zich beperkt tot het Middenegyptisch, de 'klassieke' fase van de taal waarmee de studie van het Egyptisch gewoonlijk wordt aangevangen. Daarnaast wordt een beknopt overzicht gegeven van een aantal andere belangrijke onderwerpen: getallen, de namen van koningen, data en de offerformule.

Geslacht en getal

Het Egyptisch kent twee geslachten: mannelijk en vrouwelijk. Mannelijke zelfstandige naamwoorden hebben geen speciale uitgang; de vrouwelijke eindigen op ⌓, *t*.

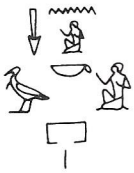
sn 'broer'
bꜣk 'dienaar'
pr 'huis'

snt 'zuster'
bꜣkt 'dienares'
nht 'boom'

Er zijn drie getallen: enkelvoud, meervoud en tweevoud (dualis). De meervoudsuitgangen zijn *w*, voor het mannelijk en ⌓, *wt*, voor het vrouwelijk, waarbij het teken in het schrift vaak wordt weggelaten. Het meervoudsdeterminatief, ||| of in hiërogliefen, wordt gewoonlijk aan het einde van een meervoudsvorm geschreven.

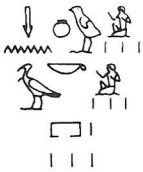
snw 'broers'
bꜣkw 'dienaren'
prw 'huizen'

snwt 'zusters'
bꜣkwt 'dienaressen'
nhwt 'bomen'

De dualis wordt gebruikt om twee dingen aan te duiden. De mannelijke uitgang is ⸗, *wy*, de vrouwelijke ⌓⸗, *ty*:

snwy 'twee broers'
rdwy 'twee voeten'

snty 'twee zusters'
spty 'twee lippen'

Bijvoeglijke naamwoorden richten zich in geslacht en getal naar het zelfstandig naamwoord waar ze bij horen en worden achter het zelfstandig naamwoord geplaatst:

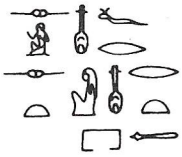
s nfr 'goede man'
st nfrt 'goede vrouw'
pr ꜥꜣ 'groot huis'

nḥt ʿ3t 'grote boom'

snw ỉḳrw 'voortreffelijke broers'

snwt ỉḳrwt 'voortreffelijke zusters'

Lidwoord en nevenschikking

Er bestaan geen directe equivalenten voor de Nederlandse bepaalde en onbepaalde lidwoorden, 'de', 'het' en 'een'. Het logogram , *pr*, kan dus 'huis', 'een huis' of 'het huis' betekenen, al naar gelang de context. Evenzo is er geen speciaal woord voor 'en'. Nevenschikking wordt meestal aangeduid door het naast elkaar plaatsen van de betreffende zinsdelen:

sn snt 'broer en zus'

nṯrw nṯrwt 'goden en godinnen'

Naamvallen

Het Egyptisch kent geen verbuiging als het Latijn of het Duits. Er zijn dus geen naamvalsuitgangen om de functie van een zelfstandig naamwoord binnen de zin aan te geven. Of een woord onderwerp of lijdend voorwerp bij een werkwoord is, blijkt uit de plaats in de zin. De normale woordvolgorde is: werkwoord + onderwerp (zelfstandig naamwoord) + lijdend voorwerp (zelfstandig naamwoord).

(werkwoord) (onderwerp) (lijdend voorwerp)

sḏm s ḥrw 'de man hoort de stem'

De tweede naamval (genitief) kan op twee manieren worden uitgedrukt, namelijk direct en indirect. Bij de directe genitief wordt het tweede zelfstandige naamwoord zonder verbindingsteken achter het eerste gezet. Men denkt dat op deze wijze een bijzonder nauwe samenhang wordt aangegeven:

nbt pr 'de vrouw des huizes'

sꜣ Rʿ 'zoon van Rē'

Bij de indirecte genitief gaat het bijvoeglijk naamwoord van de tweede naamval , *n(y)*, meervoud , *nw*, aan het tweede zelfstandige naamwoord vooraf. Deze vorm richt zich in geslacht en getal naar het eerste zelfstandige naamwoord:

sbꜣ n pr 'deur van het huis'

nỉwt nt nḥḥ 'stad der eeuwigheid'

wrw nw ꜣbḏw 'verhevenen van Abydus'

Als de tweede naamval door een bezittelijk voornaamwoord wordt aangeduid, wordt dat weergegeven door een achtervoegsel (suffix) met de volgende normen en betekenissen:

	ỉ	'mijn'	or	*s*	'haar', 'zijn'
	k	'jouw' (mnl. enkelv.)		*n*	'ons'
	ṯ	'jouw' (vr. enkelv.)		*ṯn*	'van jullie'

	f	'zijn'		*sn*	'van hen' 'hun'
	pr.i	'mijn huis'		*sn.k*	'jouw broer'
	niwt.n	'onze stad'		*bꜣkw.sn*	'hun dienaren'

Deze voornaamwoorden kunnen ook bij voorzetsels (zie hierna) en als onderwerp bij werkwoorden staan. Bij de transcriptie wordt altijd een punt voor het achtervoegsel geschreven.

De derde naamval (datief) wordt simpelweg weergegeven door het voorzetsel *n*, 'aan' of 'voor', dat altijd voorafgaat aan het woord waar het bij hoort, of dat nu een zelfstandig naamwoord of een voornaamwoord is:

	n nbt pr	'voor de vrouw des huizes'		*n.s*	'voor haar'

Voorzetsels

De bekendste voorzetsels zijn:

	m	'in, vanuit, met'		*ḫr*	'voor , onder'
	n	'naar, voor'		*ḥr*	'op'
	r	'naar, jegens'		*ḫr*	'onder'
	m pr	'in het huis'		*n st*	'voor de vrouw'
	r niwt	'naar de stad'		*ḥr tꜣ*	'op het land'
	ḫr rdwy	'onder de voeten'		*ḥr nswt*	'voor de koning'

Dergelijke zinsdelen worden gewoonlijk aan het einde of dicht bij het einde van de zin geplaatst:

sḏm s ḥrw m pr
'de man hoort de stem in het huis'

Zinsbouw

De zinsbouw en met name de aard en de rol van het werkwoord behoren tot de moeilijkste gebieden van de Egyptische grammatica. De traditionele opvatting is dat het Egyptisch twee soorten zinnen kent: werkwoordelijke en niet-werkwoordelijke. Hoewel dat volgens de moderne theorie geen exacte formulering is, voldoet hij wel voor het praktische doel van het vertalen van het Egyptisch in het Nederlands. Het is van belang op te merken dat het onderscheid tussen tijd en wijs en tussen hoofd- en bijzin in het Egyptische schrift zelden duidelijk is weergegeven; dergelijke gegevens kunnen alleen uit de context worden opgemaakt.

In een niet-werkwoordelijke zin wordt de relatie tussen onderwerp en gezegde niet uitgedrukt:

	rʿ m pt	'de zon (is, was) aan de hemel'
	nb m pr	'de meester (is, was) in het huis'

In een verbale zin bestaat het gezegde uit een werkwoord; het liefst een van de zogenaamde suffix-verbuiging, waarbij het werkwoord bestaat uit een stam + achtervoegsel dat de persoon

aangeeft. Egyptologen noemen dit de *sḏm.f* (sedjemef) vorm, naar het werkwoord dat oorspronkelijk als voorbeeld voor de verbuiging diende. De *sḏm.f* is niet één enkele vorm van het werkwoord. Omdat de klinkers in het schrift ontbreken, kan het woord voor verschillende werkwoordsvormen staan, die elk een andere betekenis hebben. Het vaakst wordt de aantonende wijs (indicatief) aangetroffen, waardoor een gebeurtenis als een objectief feit wordt voorgesteld. Het wordt gewoonlijk met een tegenwoordige tijd weergegeven, maar eigenlijk ligt in de vorm op zich geen tijdsbepaling besloten en kan het werkwoord afhankelijk van de context op het verleden, de toekomst of het heden betrekking hebben. De verbuiging gaat als volgt:

sḏm.i	'ik hoor'	*sḏm.s*	'zij, het hoort'
sḏm.k	'jij (mnl) hoort'	*sḏm.n*	'wij horen'
sḏm.t	'jij (vr) hoort'	*sḏm.tn*	'jullie horen'
sḏm.f	'hij hoort'	*sḏm.sn*	'zij horen'

Het onderwerp van het werkwoord kan natuurlijk ook gevormd worden door een zelfstandig naamwoord, dat net als het voornaamwoord áchter het werkwoord komt, net als in de zin 'de man hoort de stem' die hierboven is aangehaald.

Telwoorden

Getallen worden door middel van zeven aparte tekens aangegeven:

	w'	1		*ḏb'*	10 000
	mḏw	10		*ḥfnw*	100 000
	št	100			
	ḫ3	1000		*ḥḥ*	1 000 000

Wanneer de verschillende tekens samen een getal vormen, worden ze in aflopende orde van grootte gezet. Meervouden van de afzonderlijke tekens worden eenvoudig aangegeven door herhaling.

7 = ||||||| 369 =

24 = ∩∩ |||| 142 235 =

De telwoorden komen achter het zelfstandig naamwoord, dat gewoonlijk in het enkelvoud staat:

|||| *s 7* 'zeven mannen' *niwt ḫ3* 'duizend steden'

Koningsnamen

Een koning nam bij zijn troonsbestijging vijf 'verheven namen' aan, waarvan de belangrijkste werden gevormd door wat Egyptologen het *prenomen* (voornaam) en het *nomen* (naam) noemen. Deze namen zijn gemakkelijk te herkennen omdat ze worden omgeven door zogenaamde cartouches: . De Egyptische naam voor een cartouche was , *šnw* (shenoe), 'dat wat omringt'. Men denkt dat de cartouche een symbool is voor het feit dat de drager van de naam over alles heerst wat de zon omsluit. Het *prenomen* wordt vaak voorafgegaan door de titels , *nṯr nfr*, 'goede god', , *nb tꜣwy*, 'heer van de twee landen' en de belangrijkste van allemaal , *nswt-bity*, 'koning van Boven- en Beneden-Egypte', terwijl het *nomen* wordt ingeleid door , *sꜣR'*, 'zoon van Rē'. Dikwijls worden de namen gevolgd door de titel ,

dj ʿnḫ, 'begiftigd met leven' of *dj ʿnḫ ḏt*, 'begiftigd met leven in eeuwigheid'. Dit zijn de titels en namen van Thoetmozes III van de 18de dynastie:

nṯr nfr nb tꜣwy nswt-bjty Mn-ḫpr-Rʿ sꜣ Rʿ Ḏḥwty-ms dj ʿnḫ ḏt

'De goede god, heer van de twee landen, koning van Boven- en Beneden-Egypte, Men-kheper-Rē, Thoetmozes, begiftigd met leven in eeuwigheid'

Het gewone woord voor koning, dat we hierboven al zijn tegengekomen, is *nswt*, vaak afgekort tot . Hier volgen nog enkele veel voorkomende aanduidingen met hun betekenis:

	ḥm	'majesteit'
	ity	'souverein, oppermachtige'
	nb	'heer'
	pr-ʿꜣ	'groot huis' (= farao, in gebruik vanaf het Nieuwe Rijk)

Zulke aanduidingen worden vaak gevolgd door de 'wensformule', *ʿnḫ(w) wḏꜣ (w) snb(w)*, 'moge hij leven, moge hij gelukkig zijn, moge hij gezond zijn', gewoonlijk afgekort tot .

Jaartallen

Egypte kende geen doorlopende jaartelling, maar een die gebaseerd was op de regeringsperioden van de verschillende koningen. Een jaar was onderverdeeld in seizoenen, maanden en dagen. Het hele systeem bestond uit de volgende indeling:

1. regeringsjaar		*ḥꜣt-sp*	
2. maand (vier per jaar)		*tpy*	(de eerste maand)
		ꜣbd	(de overige maanden)
3. seizoen (drie per jaar)		*ꜣḫt*	(overstromingsseizoen)
		prt	(winter)
		šmw	(zomer)
4. dag (dertig per maand)		*sw*	

Hier volgen enkele karakteristieke jaartallen:

ḥꜣt-sp 2 *ꜣbd* 3 *ꜣḫt sw* 1

'jaar 2, maand 3 van het overstromingsseizoen, dag 1' (van de regerende koning)

ḥꜣt-sp 12 *tpy prt sw* 11

'jaar 12, maand 1 van de winter, dag 11' (van de regerende koning)

Gewoonlijk werden de data afgekort en werd alleen het regeringsjaar van de koning gegeven, als
38 op een gedenkteken in het British Museum:

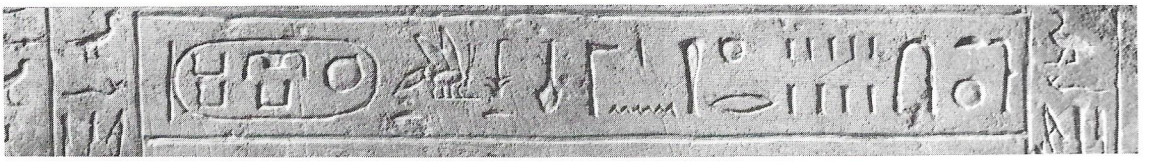

38 Inscriptie in hiërogliefen op een gedenkteken waarin het jaar 19 van koning Nub-kau-rē (Amenemhêt II) wordt genoemd. 12de dynastie, BM 583.

ḥꜣt-sp 19 ḫr ḥm n nṯr nfr nswt-bỉty Nbw-kꜣw-rʿ

'jaar 19 onder de majesteit van de goede god, koning van Boven- en Beneden-Egypte, Nub-Kau-rē' (Amenemhêt II van de 12de dynastie).

De offerformule

Een zeer groot aantal Egyptische teksten, met name die op grafstèles, begint met de hiërogliefen , *ḥtp dỉ nswt*, hetgeen waarschijnlijk vertaald moet worden met 'een offer dat de koning geeft' of iets dergelijks. Egyptologen spreken in zo'n geval van de offerformule of de 'hetep-dinesoet-formule'. Een veel voorkomende variant van de formule, , *ḥtp dỉ 'Inpw*, 'een offer dat Anubis geeft', zijn we al op het wandpaneel van Iry tegengekomen. Zo'n formule diende om voor een bij naam genoemde begunstigde een eeuwigdurende aanvoer van levensmiddelen en andere zaken veilig te stellen, een noodzakelijke voorziening voor het voortleven in het hiernamaals. De onderliggende gedachte schijnt te zijn geweest dat de koning eerst voor de goden moest zorgen, en in de eerste plaats voor , *Wsỉr*, 'Osiris' en , *'Inpw*, 'Anubis', en dat zij dan op hun beurt voorzieningen voor de overledene zouden treffen, of liever gezegd, voor de , *kꜣ*, de ziel van de overledene. In de volledige versie van de formule worden de voorzieningen die men van de goden verlangt eerst gezamenlijk aangeduid met het teken , *prt-ḫrw*, wat men gewoonlijk met de term 'dodenoffer' vertaalt. Vervolgens worden de afzonderlijke gaven opgenoemd. De standaardvoorzieningen zijn: , *t*, 'brood', , *ḥnkt*, 'bier', , *kꜣw*, 'rundvlees', , ꜣpdw, 'gevogelte', , *šš*, 'albast' en , *mnḫt*, 'kleding'. Hier volgt een kenmerkend voorbeeld:

ḥtp dỉ nswt Wsỉr nb Ḏdw nb ꜣbḏw dỉ.f prt-ḫrw t ḥnkt kꜣw ꜣpdw šs mnḫt n kꜣ n nbt pr Mrrt

'Een offer dat de koning geeft (aan) Osiris, de heer van Busiris, de heer van Abydus, opdat hij dodenoffers mag geven (bestaande uit) brood, bier, rundvlees, gevogelte, albast en kleding, voor de ziel van de vrouw des huizes, Mereret'.

5
De ontcijfering

De verspreiding van het christendom in Egypte en de daarmee samenhangende opkomst van het Koptische schrift luidde het einde in van het oude, heidense systeem. De gegevens wijzen erop dat tegen het einde van de 5de eeuw n. Chr. niemand de oude schrijfwijzen meer kon lezen of zelf op schrift stellen. Donkere tijden - die meer dan dertien eeuwen zouden duren - wachtten de hierin opgetekende documenten. De breuk in de kennis was compleet. De hiërogliefen werden gezien als een onderdeel van de mythe van het oude Egypte - het land van de vreemde gebruiken en de geheimzinnige wijsdom - een mythe die was gekoesterd en overgeleverd door de antieke schrijvers. Hoewel de Egyptenaren gedurende de hele antieke oudheid in hoog aanzien stonden als de uitvinders van het schrift, schijnt dat respect niet te hebben betekend dat er ook maar enige serieuze poging in het werk werd gesteld om de grondbeginselen van hun schrift te leren begrijpen. Het geloof dat de hiërogliefen, in tegenstelling tot het alledaagse 'volkse' schrift, geen deel uitmaakten van een gewoon schriftsysteem, maar op de een of andere wijze een symbolische en geheime betekenis hadden, was al diep geworteld toen de geschiedschrijver Diodorus Siculus in de 1ste eeuw v. Chr. Egypte bezocht: 'Hun schrift brengt het bedoelde begrip niet over door middel van lettergrepen die met elkaar verbonden worden, maar door de betekenis van de voorwerpen die zijn afgebeeld en de figuurlijke zin daarvan die door oefening in het geheugen is gegrift.' Tijdens de eerste eeuwen n. Chr. werd deze 'figuurlijke betekenis' nog verder uitgewerkt. In de ogen van de invloedrijke filosoof Plotinus, die zijn geschriften in de 3de eeuw opstelde, waren de hiërogliefen niets anders dan in beeld gebrachte Platonische ideeën: 'elke voorstelling ... een zeker begrip en wijsdom', die de ingewijde ware kennis verschafte over het wezen en de werkelijke aard der dingen.

Binnen deze traditie en als een uitvloeisel ervan ontstond een genre in de literatuur dat geheel was gewijd aan de verklaring van de hiërogliefen. De beroemdste en best bewaarde verhandeling over dit onderwerp is de *Hieroglyphika* van Horapollo, vermoedelijk opgesteld in de 4de of 5de eeuw n. Chr. Hier volgt een passage:

> 'Wat ze met een gier bedoelen
> Als ze een moeder bedoelen, het gezichtsvermogen, of grenzen, of voorkennis... dan tekenen ze een gier. Een moeder, omdat er geen mannetje van deze soort voorkomt... de gier staat voor het gezichtsvermogen omdat de gier van alle dieren de scherpste ogen heeft... Het dier betekent grenzen, omdat het als er ergens een oorlog op het punt van uitbreken staat, de plaats aangeeft waar de strijd zal plaatsvinden door er zeven dagen boven te blijven zweven. En voorkennis, om wat hierboven is gezegd en omdat de vogel uitziet naar de hoeveelheid lijken die het bloedbad hem als voedsel zal verschaffen...'

Er schuilt een kern van waarheid in dit verslag in zoverre de Egyptenaren het woord voor 'moeder', , *mwt*, inderdaad met het teken in de vorm van een gier schrijven, maar de verklaringen, die helemaal in termen van allegorie zijn gesteld, zijn verder geheel het produkt van de fantasie.

Het belang van de *Hieroglyphika* ligt echter niet zozeer in de inhoud ervan als wel in de invloed die het geschrift heeft uitgeoefend op de latere meningsvorming en de loop van het onderzoek. Toen als gevolg van de renaissance in Europa een nieuwe belangstelling voor Egyptische aangelegenheden ontstond, deed de neoplatonische traditie, belichaamd in 'gezaghebbende' oude bronnen als Horapollo, het onderzoek een richting inslaan die voor de geleerden die de 'raadselachtige' hiërogliefen probeerden te ontcijferen een doodlopende weg zou blijken te zijn. Een goed voorbeeld van die invloed is te zien in de conclusies die het resultaat waren van het jarenlange intensieve onderzoek van de Duitse veelzijdige geleerde Athanasius Kircher (1602-1680). Hoewel

Kircher een zeer kundig linguïst was, slaan zijn vertalingen van hiëroglifische teksten, volledig gebaseerd als zij waren op vooroordelen over hun symbolische waarde, de plank geheel mis, zelfs tot in het absurde toe. Laat één veel aangehaald voorbeeld hier voldoende zijn. De hiërogliefen waarin de naam van koning Apriës te lezen staat, betekenden volgens Kircher: 'de weldaden van de goddelijke Osiris moeten door middel van heilige ceremoniën en de keten der Genii verkregen worden, zodat de weldaden van de Nijl bemachtigd kunnen worden'. Ondanks zijn misvattingen over de betekenis der hiërogliefen neemt Kircher toch een eervolle positie in de geschiedenis van de Egyptologie in. Hij heeft namelijk de eerste grammatica en woordenlijst van het Koptisch op zijn naam staan, werken die een enorme prikkel zouden vormen voor de ontwikkeling van de studie van het Koptisch. En aangezien de kennis van het Koptisch van vitaal belang zou blijken te zijn voor de uiteindelijke ontcijfering van de hiërogliefen, is de moderne Egyptologie aanzienlijke dank verschuldigd aan de baanbrekende inspanningen van Kircher op dit gebied.

Hoewel de mythe over het geheim van de hiërogliefen nog lange tijd diep geworteld bleef, benaderde men in de eeuw die op Kirchers dood volgde de verklaring ervan over het algemeen wat voorzichtiger. Kirchers vertalingen werden weliswaar algemeen verworpen, maar er werden weinig volledige oplossingen als alternatief aangedragen. In 1785 probeerde de Franse oriëntalist C.J. de Guignes overeenstemming tussen het Egyptische en het Chinese schrift aan te tonen, omdat hij ten onrechte in de overtuiging verkeerde dat China een Egyptische kolonie was geweest. Van veel groter belang en meer ter zake was zijn uitwerking van een gedachte die in 1762 voor het eerst door een andere Franse geleerde, J.J. Barthélemy (1716-1795), was uitgesproken, namelijk dat de cartouches die veelvuldig in Egyptische teksten voorkwamen namen van koningen bevatten. Dit was het eerste blijk van een doorbraak, maar in het licht van de kennis waarover men in die tijd beschikte, was het niet mogelijk verdere vooruitgang te boeken. In de loop der tijd werd door de ontdekking van de Steen van Rosette de mogelijkheid hiervoor echter wel geschapen en daarbij bleken de koninklijke cartouches de sleutel tot de oplossing van het raadsel van de hiërogliefen.

39 De Steen van Rosette werd in juli 1799 ontdekt in de buurt van de stad Rashid, het vroegere Rosette, dat in de westelijke vertakking van de Nijldelta, vlak bij de zee ligt. De steen werd bij toeval blootgelegd door een stel Franse soldaten die deel uitmaakten van het bezettende leger onder Napoleon Bonaparte. Onder leiding van een officier genaamd Pierre Bouchard waren zij bezig de fundamenten voor een fort aan te leggen toen zij, volgens één verklaring, het monument in een antieke muur aantroffen. De 'steen' - een stevige plaat zwart basalt, 118 cm hoog, 77 cm breed, 30 cm dik en 762 kg zwaar - is eigenlijk een gedenkteken dat eens in een Egyptische tempel stond opgesteld. De steen is gebroken en was waarschijnlijk ongeveer 50 cm hoger toen hij intact was. Op één kant is een inscriptie aangebracht die gedateerd is in het jaar 9 van de regering van Ptolemaeus v Epiphanes, hetgeen overeenkomt met 27 maart 196 v. Chr. De inscriptie bestaat voor het grootste gedeelte uit een kopie van een verordening van de algemene raad van Egyptische priesters waarin het eerbetoon is vastgelegd dat door de Egyptische tempels aan de koning werd verleend. Het enorme belang van de inscriptie is dat hij in drie verschillende schrijfwijzen is opgesteld: bovenaan in het hiëroglifische schrift, daaronder in het demotisch en helemaal onderaan in het Grieks. Geen van de delen is volledig onbeschadigd gebleven, en het ergst aangetast zijn daarbij de hiërogliefen. De Franse geleerden, die de steen als eersten onder ogen kregen nadat hij naar Kaïro was overgebracht, waren onmiddellijk overtuigd van het tweetalige karakter van de tekst en de mogelijkheden die hieraan verbonden waren voor de ontcijfering van de Egyptische versies, aangezien het Grieks een bekende taal was. Het is hun enorme verdienste geweest dat zij zonder tijd te verliezen inktafdrukken van de inscripties hebben vervaardigd en die onder de geleerden van Europa hebben uitgedeeld. Na de nederlaag van het leger van Napoleon werd de steen, die naar Alexandrië was overgebracht, in 1801 samen met enige andere antieke voorwerpen onder artikel XVI van het Verdrag van Alexandrië aan de Engelsen overgedragen. In februari 1802 werd hij naar Engeland overgevaren en voor enkele maanden bij de Society of Antiquaries in Londen ondergebracht, waar in april van datzelfde jaar door ds. Stephen Weston een vertaling van het Griekse gedeelte werd voorgelezen en waar vervolgens opnieuw reprodukties van de inscriptie werden gemaakt. Tegen eind 1802 werd de steen naar het British Museum overgebracht, waar hij tegenwoordig nog steeds staat.

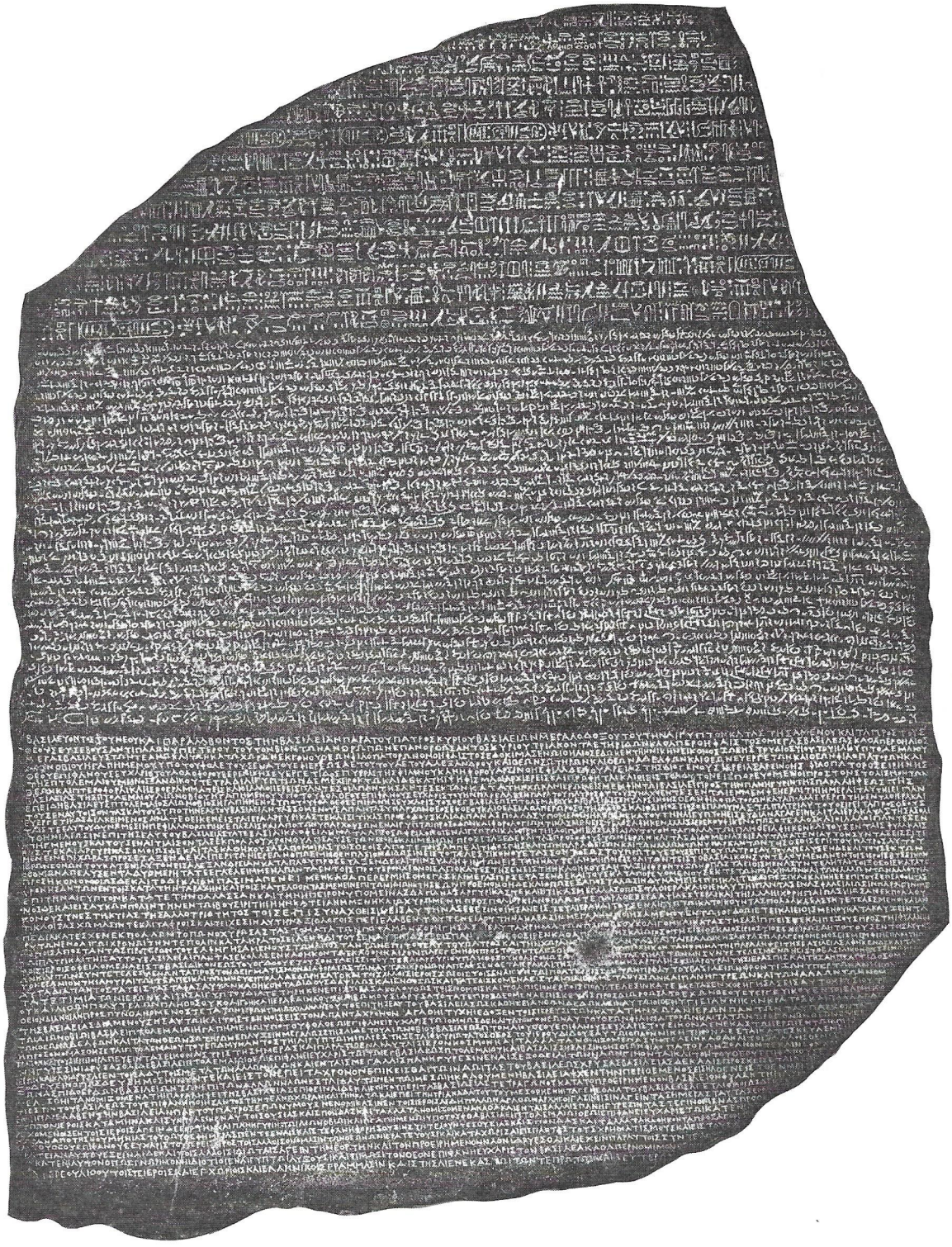

39 De Steen van Rosette waarop één tekst op drie verschillende manieren is aangebracht: bovenaan in het hiëroglifische schrift, in het midden in het demotisch en onderaan in het Grieks. 196 v. Chr., H. 1,18 m, BM 24.

De verspreiding van de verschillende kopieën van de steen luidde een periode van intensieve studie in, waarin de geleerden vol vuur en zelfs jaloezie met elkaar wedijverden om de eer als eerste tot ontcijfering in staat te zijn. De 'duivel van de hiërogliefen', zoals wel werd gezegd, was op niet mis te verstane wijze losgelaten. Een stroom van lezingen en publikaties volgde en nieuwe theorieën en 'oplossingen' werden ten doop gehouden, meestal hopeloos onjuist en in sommige gevallen zelfs even bizar als de vertalingen die Kircher 150 jaar eerder had voorgesteld. Het hiëroglifische gedeelte zou de wetenschap echter nog vele jaren voor raadsels stellen. De eerste echte resultaten werden geboekt bij de bestudering van de demotische passage, waarin men het 'schrift van het volk' herkende dat in de oude Griekse bronnen werd genoemd.

Al eind 1802, nog voordat de steen tijd had gehad aan zijn nieuwe behuizing in het British Museum te wennen, waren er twee belangrijke bijdragen over dit onderwerp verschenen: de eerste van de hand van de Franse geleerde Sylvestre de Sacy (1758-1832), en de tweede van een leerling van de Sacy, de Zweedse diplomaat en oriëntalist, Johan Åkerblad (1763-1819). De eerste had besloten zich te concentreren op het demotische gedeelte, omdat dat vrijwel compleet was - slechts hier en daar ontbrak het begin van een regel - terwijl de hiëroglifische passage zeer onvolledig was en bovendien een veel minder veelbelovend onderwerp, aangezien 'het hiëroglifische teken voor een idee staat en niet voor een klank, zodat het geen deel uitmaakt van een afzonderlijke taal in het bijzonder'. De Sacy benaderde het demotisch op een buitengewoon doordachte manier. Hij ging uit van de Griekse eigennamen en probeerde de demotische versies daarvan in de tekst te herkennen. Hij meende dat hij zo in staat zou zijn de waarde van de demotische letters te bepalen, wat hem op weg zou helpen bij het vinden van verdere overeenkomsten. In de praktijk bleek dat moeilijker te zijn dan hij had verwacht. Hij had gedeeltelijk succes in het herkennen van de demotische combinaties voor de namen Ptolemaeus en Alexander, maar hij bleek niet in staat de klankwaarde van de afzonderlijke tekens te bepalen.

Åkerblad volgde dezelfde methode als de Sacy, maar boekte aanzienlijk meer vooruitgang. Hij wist in het demotisch alle eigennamen die in het Griekse gedeelte voorkwamen te herkennen, waaronder naast Ptolemaeus en Alexander ook Arsinoë, Berenice en Aelos. Op grond van de klankwaarden die hij zo verzamelde, bouwde hij een 'demotisch alfabet' op, bestaande uit 29 letters, waarvan bijna de helft achteraf juist bleek te zijn. Vervolgens toonde hij aan dat dezelfde tekens waarmee de namen waren geschreven, ook waren gebruikt om gewone woorden te spellen. Dit was een eerste stap bij het ontdekken dat het demotische schrift overwegend fonetisch van karakter was. Tot de verschillende afzonderlijke woorden die hij, afgezien van de namen, juist interpreteerde, behoren de combinaties voor 'Grieks', 'Egyptisch', 'tempel', 'liefde', 'hem' en 'zijn', die hij zonder uitzondering in verband wist te brengen met hun Koptische tegenhanger. Dat was een indrukwekkende prestatie, maar ironisch genoeg bracht op dit punt juist het succes dat Åkerblad behaalde in het vaststellen van de klankwaarde van zo veel demotische tekens hem op een dwaalspoor. Hij raakte ervan overtuigd dat het schrift volledig fonetisch of, zoals hij het noemde, 'alfabetisch' was. Deze gedachte bleek voor hem een onoverkomelijke barrière bij het boeken van verdere vooruitgang.

Na deze aanvankelijke successen met het demotisch gebeurde er zo'n twaalf jaar nauwelijks iets van belang. Tot de Engelsman Thomas Young (1773-1829), een vooraanstaand geleerde en talentvol linguïst, begin 1814 wat fragmenten onder ogen kreeg van een papyrus beschreven met 'cursieve Egyptische tekens'. Tijdens de bestudering van dit materiaal werd zijn belangstelling gewekt voor de inscripties op de Steen van Rosette en in de zomer van dat jaar begon hij deze aan een zeer nauwgezet onderzoek te onderwerpen. Net als de Sacy en Åkerblad voor hem, ging hij uit van het demotisch of 'epistolografisch', zoals het ook wel genoemd werd. In een paar weken tijd wist Young de meeste van de demotische combinaties waarmee afzonderlijke woorden werden aangegeven te herkennen en ze bovendien in verband te brengen met hun Griekse tegenhanger, maar vervolgens zag hij zich voor grote moeilijkheden gesteld:

> 'Jij beweert dat ik de wereld zal verbazen als ik de inscriptie kan ontcijferen. Maar ik vind het integendeel verbazingwekkend dat dat nog niet gebeurd is en dat ik het probleem zo moeilijk vind als het lijkt te zijn... verreweg het merendeel van de woorden heb ik nu met

redelijke zekerheid vastgesteld, en een aantal van de interessantste zelfs zonder dat er van twijfel sprake kan zijn; maar ik kan er maar heel weinig alfabetisch lezen, behalve dan de eigennamen die al eerder door Åkerblad zijn gelezen...'

Maar daar zou spoedig een belangrijke opmerking op volgen:

'Toen ik mijn analyse van de hiëroglifische inscriptie had afgerond, kwam ik tot de ontdekking dat de epistolografische tekens van de Egyptische inscriptie waarmee onder andere de woorden God, Onsterfelijk, Vulkaan, Priesters, Diadeem en Dertig werden aangegeven, een opvallende gelijkenis vertoonden met de overeenkomstige hiëroglifen; en aangezien geen van deze tekens tot de vormen van welk alfabet dan ook kan worden teruggebracht zonder ze geweld aan te doen, ben ik er vrijwel zeker van dat het hier om nabootsingen van de hiëroglifen gaat die als monogram of woordteken opgenomen zijn en vermengd met de letters van het alfabet.'

Hier wordt voor het eerst melding gemaakt van twee punten van fundamenteel belang: ten eerste dat het demotische schrift niet geheel losstaat van het hiëroglifische; en ten tweede dat het Egyptische systeem een mengvorm was bestaande uit verschillende soorten tekens.

In het jaar dat daarop volgde, begon Young zijn onderzoek uit te breiden buiten de Steen van Rosette door er ander materiaal bij te betrekken, dat in steeds grotere hoeveelheden beschikbaar was. Van bijzonder belang waren voor hem de inscripties die kort tevoren waren verschenen in de delen van de *Description de l'Égypte* (de wetenschappelijke vruchten van de onderneming van Napoleon) en enige niet gepubliceerde papyri, zogenoemde dodenboeken, die pas uit Egypte waren overgebracht en tot zijn beschikking gesteld. Young had duidelijk oog voor belangrijke details zoals blijkt uit zijn waarneming dat de combinatie , die hij in de dodenboeken veelvuldig aantrof aan het eind van wat klaarblijkelijk persoonsnamen waren, eigenlijk een vrouwelijke uitgang was, een goed gefundeerde conclusie die van grote waarde zou blijken in een later stadium van de ontcijfering. Maar van nog grotere betekenis was het feit dat hij door gedegen vergelijking van paralleltekstenin andere grafdocumenten in staat was het verband tussen de verschillende Egyptische schrijfwijzen te bevestigen door 'de overgang van het *heilige* teken, via het *hiëratisch*, in het *epistolografische* of gewone cursieve schrift van het land' te volgen. Deze conclusie voerde hem direct naar zijn verreweg belangrijkste bijdrage aan het ontcijferingsproces: de gedeeltelijke omverwerping van de grote mythe dat het hiëroglifische schrift een volledig symbolische betekenis had. Na zich opnieuw tot de teksten op de Steen van Rosette te hebben bepaald, was hij nu spoedig in staat de gelijkwaardigheid van een groot aantal demotische en hiëroglifische tekens vast te stellen. Een van de uitkomsten van dit proces was de identificatie, met grote zekerheid, van de enige eigennaam die in het hiëroglifische gedeelte voorkomt, namelijk die van koning Ptolemaeus. Aangezien het demotisch de naam fonetisch weergaf, was de conclusie in Youngs ogen gerechtvaardigd dat de hiëroglifische tegenhanger dat eveneens deed.

De naam van Ptolemaeus komt zes maal in de hiëroglifische tekst voor, drie keer in een korte cartouche en drie keer in een langere:

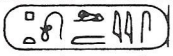

'Ptolemaeus'

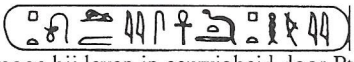

'Ptolemaeus, moge hij leven in eeuwigheid door Ptah bemind'

Ervan uitgaande dat de korte cartouche alleen de naam Ptolemaeus bevatte, terwijl in de langere de naam met een titel was weergegeven, kwam Young tot de volgende conclusies met betrekking tot de klankwaarde van de tekens van de naam:

Hiëroglief	Waarde van Young	Juiste waarde
□	p	p
⌓	t	t
𓄿	'niet strikt noodzakelijk'	o

	lo of ole	l
	ma of alleen m	m
	i	i of y
	osh of os	s

Dezelfde werkwijze paste hij toe op de naam van de Ptolemaeïsche koningin, Berenice, die hij, enigszins op goed geluk, had geïdentificeerd op een kopie van een inscriptie uit de tempel van Karnak bij Thebe:

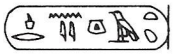

Hiëroglief	Waarde van Young	Juiste waarde
	bir	b
	e	r
	n	n
	i	i
	'overbodig'	k
	ke of ken	a
	'vrouwelijke uitgang'	vrouwelijk determinatief

Deze twee analyses, waarbij de hiëroglieven als fonogrammen werden behandeld (en vier of vijf daarvan juist geïnterpreteerd), betekende een enorme stap voorwaarts in de uitleg van het systeem. De deur stond eindelijk open naar een werkelijk inzicht in de grotendeels fonetische aard van het hiëroglifische schrift. Helaas kwamen Youngs vorderingen op de drempel daarvan tot een abrupt einde. De oude mythe oefende nog sterke invloed uit. Young was ervan overtuigd dat het fonetische principe maar in beperkte mate van toepassing was, en dat het 'hiëroglifische alfabet' een 'manier was om in bepaalde gevallen klanken uit te drukken', maar dat 'het niet overal was gebruikt waar klanken vereist waren'. Met andere woorden: de hiëroglieven hadden voor het merendeel een symbolische waarde en werden alleen in speciale gevallen, bij voorbeeld voor het weergeven van buitenlandse namen, gebruikt om klanken aan te duiden. Zich baserend op een overeenkomst met het Chinees, beschouwde hij de cartouche rond een koninklijke naam als een teken dat aangaf dat dit speciale proces in werking was getreden:

> 'Het is buitengewoon interessant een aantal van de treden na te gaan waarlangs het alfabetische schrift zich uit het hiëroglifische schijnt te hebben ontwikkeld; een proces dat tot op zekere hoogte kan worden geïllustreerd door de manier waarop de moderne Chinezen een vreemde klankcombinatie aanduiden. De tekens worden gewoon fonetisch gemaakt door een speciaal kenmerk waardoor ze hun eigenlijke betekenis verliezen; en dit kenmerk vertoont, zoals het in een aantal moderne boeken is afgedrukt, duidelijk overeenkomst met de ring die de hiëroglifische namen omgeeft.'

De resultaten van Youngs onderzoek, dat in totaal vier jaar had geduurd, werden in 1819 in een schitterend artikel onder de titel 'Egypte' gepubliceerd in het *Supplement to the fourth edition of the Encyclopaedia Britannica*. In de jaren daarop bleef hij zich, met wisselend succes, bezighouden met de problematiek van de hiëroglieven, maar hij was daarbij absoluut niet in staat munt te slaan uit zijn aanvankelijke doorbraak. De eer van de uiteindelijke ontcijfering zou een andere geleerde ten
40 deel vallen: Youngs tijdgenoot en rivaal, de briljante jonge Fransman, Jean-François Champollion (1790-1832).

De weg van de laatste naar de ontcijfering liep eveneens langs de naam van Ptolemaeus, waarvan

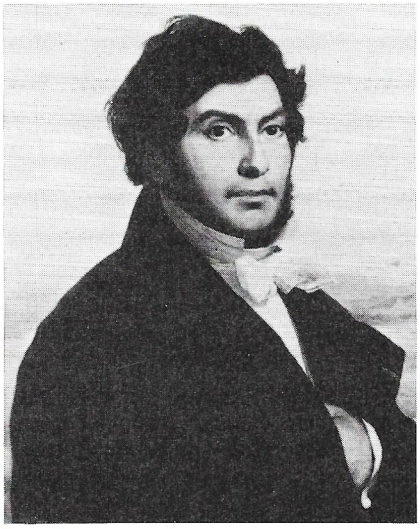

40 *Rechts* Jean-François Champollion (1790-1832). Portret van de hand van Coignet, 1831. Musée du Louvre, Parijs.

41 *Onder* Een overzicht uit Champollions *Lettre à M. Dacier,* dat in 1822 gepubliceerd werd. De lijst toont de verschillende demotische en hiëroglifische tekens die onderdeel uitmaken van het Egyptische 'fonetische alfabet', samen met hun Griekse tegenhangers. Onder aan de bladzijde staat de naam van Champollion, geschreven in demotische tekens en omgeven door een cartouche.

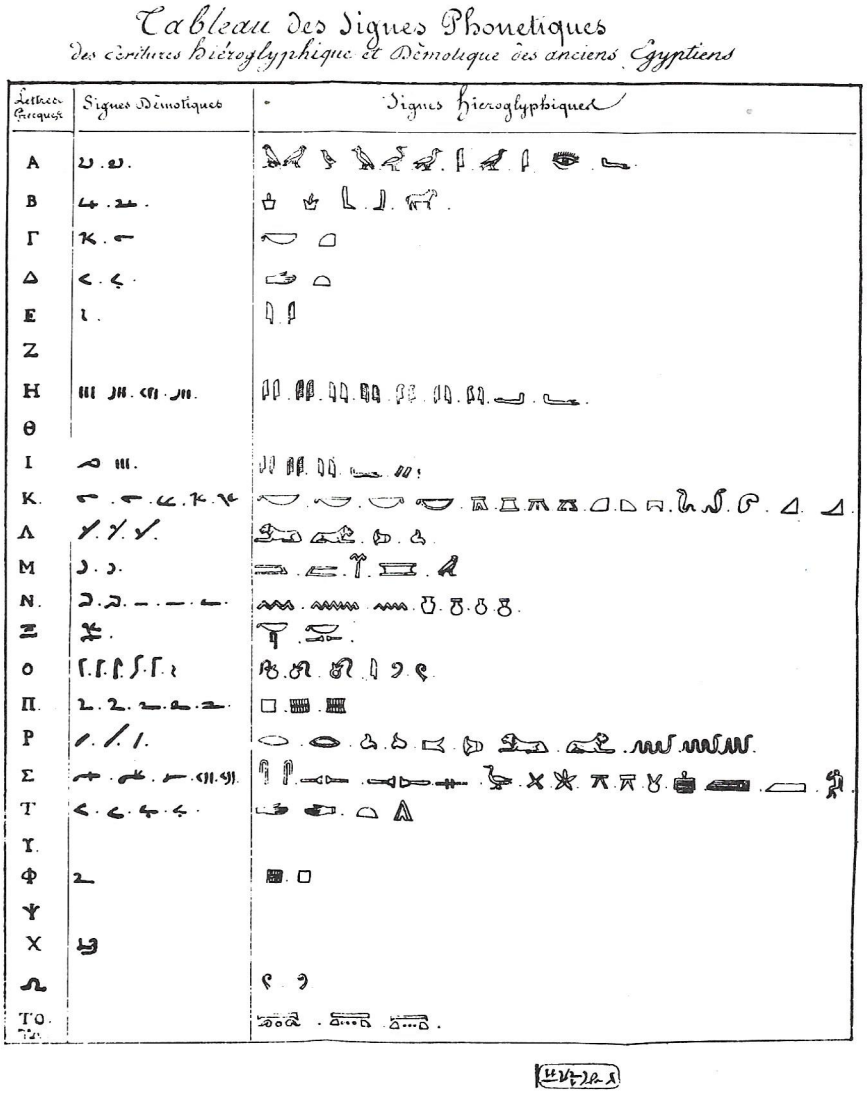

hij de identiteit via een vergelijkbaar proces schijnt te hebben afgeleid als Young. Men is het er lange tijd over oneens geweest of, en zo ja in hoeverre, Champollions eerste ontdekkingen van Youngs inspanningen afhankelijk waren. De beroemde verhandeling van Champollion over de
41 fonetische aard van de hiërogliefen, *Lettre à M. Dacier relative à l'alphabet des hiéroglyphes phonétiques*, verscheen in 1822, drie jaar na de publikatie van Youngs artikel 'Egypte'. Of Champollion iets van Young opstak of niet, het staat buiten kijf dat hij hem snel voorbijstreefde. De resultaten van Young waren beperkt en niet doorslaggevend, ook al wezen ze in de juiste richting. Champollion was de eerste die, aan de hand van systematisch onderzoek van het beschikbare materiaal, wist te bewijzen dat het hiëroglifische schrift op het fonetische principe was gebaseerd, en die bovendien in staat was hier succesvol op voort te bouwen. Champollion zag in dat het voor het maken van echte vorderingen noodzakelijk was op de een of andere manier een aantal al bekende namen die verschillende hiërogliefen gemeenschappelijk hadden, bij elkaar te zetten, zodat ze tot wederzijdse controle konden dienen. Hierdoor zou een stevige basis ontstaan voor het maken van verdere afleidingen. Begin 1822 kreeg hij door een gelukkige samenloop van omstandigheden een kopie van een andere tweetalige inscriptie in handen, waarin een paar namen voorkwamen die precies aan zijn verlangens voldeden.

In 1819 had W.J. Bankes, een Engelse reiziger, vanuit Egypte op de terugweg naar zijn huis in Kingston Lacy, Dorset, een obelisk met basisblok meegenomen, die eens in de tempel van Philae bij Aswân had gestaan. Op de basis stond een Griekse inscriptie waarin twee koningsnamen voorkwamen, Ptolemaeus en Cleopatra, terwijl op de obelisk zelf een tekst in hiërogliefen was aangebracht met daarin twee verschillende cartouches. Bankes maakte uit het Grieks op dat de cartouches de namen van Ptolemaeus en Cleopatra bevatten en ontdekte vervolgens dat de hiërogliefen in een ervan precies overeenkwamen met die in de cartouche op de Steen van Rosette, waarvan Young had geconstateerd dat ze als Ptolemaeus gelezen moesten worden. In 1821 liet Bankes lithografieën maken van zowel de Griekse als de hiëroglifische tekst, waarvan kopieën, voorzien van de door Bankes gesuggereerde lezing van de namen, op grote schaal werden verspreid. Voor Champollion betekende de ontvangst van een van deze kopieën, zoals iemand het eens uitdrukte, 'het moment waarop... ordeloos onderzoek overging in briljante en onafgebroken ontcijfering'.

Afgezien van de titels waarvan de naam van Ptolemaeus vergezeld ging en de tekens voor de 'vrouwelijke uitgang' bij de andere, stond er in de cartouches op de obelisk van Bankes het volgende:

Ptolemaios

Cleopatra

Champollion kwam tot de volgende klankwaarden voor de verschillende tekens:

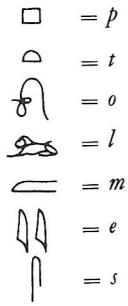

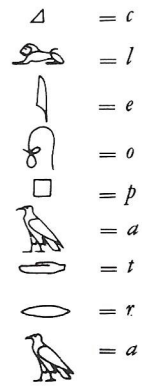

Er was een bemoedigende mate van overeenkomst tussen de tekens die in beide namen voorkwamen. Alleen de tekens ⌓ en ⬭ hielden geen rechtstreeks verband met elkaar, maar daar had Champollion onmiddellijk een verklaring voor. Hij kwam terecht tot de conclusie dat de beide

tekens 'homofonen' moesten zijn - verschillende tekens die voor dezelfde klankwaarde staan, hier een *t*.

Champollion begreep dat als deze interpretaties juist waren, het mogelijk moest zijn de klankwaarden uit de namen van Ptolemaeus en Cleopatra in andere cartouches in te passen en zo tot meer herkenbare namen te komen. Hij begon deze werkwijze uit te proberen op de volgende cartouche:

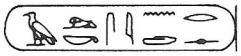

Op grond van de bekende klankwaarden kon Champollion een groot aantal elementen thuisbrengen:

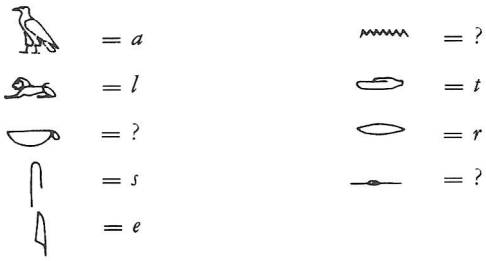

Alle mogelijkheden in aanmerking genomen was het niet moeilijk de gaten op te vullen met de klanken *k, n* en *s* zodat de naam *alksentrs* = het Griekse Alexandros (Alexander) ontstond, waarbij , en respectievelijk als *k, n* en *s* werden geïnterpreteerd en de eerste en laatste van deze drie tekens als homofonen voor en werden beschouwd. Een verdere uitbreiding van deze methode had al spoedig nieuwe uitkomsten tot gevolg, met onder meer de naam van koningin Berenice (waarbij Youngs ideeën konden worden bevestigd en bijgesteld) en de namen en titels van verschillende Romeinse keizers:

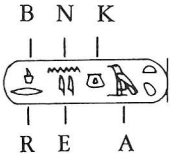

Berenice

Caesar

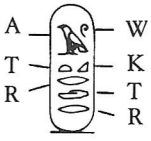

Autokrator

Het ziet ernaar uit dat Champollion er in elk geval in de beginfase van de ontcijfering, net als Young, van overtuigd was dat het fonetische systeem alleen van toepassing was op de vreemde namen en elementen uit de Ptolemaeïsche en Romeinse periode. Zijn *Lettre à M. Dacier*, eind 1822 gepubliceerd, was grotendeels aan deze onderwerpen gewijd. Maar aan het einde van de *Lettre* kondigde hij een geheel nieuwe en opmerkelijke ontdekking aan: het fonetische systeem was op veel bredere schaal toegepast en strekte zich ook tot vroeger tijden uit. De definitieve doorbraak was een feit.

Het schijnt dat Champollion in september 1822 kopieën had ontvangen van reliëfs en inscripties van Egyptische tempels. Op een daarvan, afkomstig van de tempel in Abu Simbel in Nubië, kwamen cartouches voor met een naam die op een aantal verschillende manieren was geschreven, maar in zijn eenvoudigste vorm luidde. De laatste twee hiërogliefen kende Champollion uit de cartouches uit de Ptolemaeïsche en Romeinse periode als een teken met de klankwaarde *s*. Maar wat te zeggen van de eerste twee hiërogliefen? Champollion had een uitstekende kennis van het Koptisch, die hem nu uitermate van pas kwam. De eerste hiëroglief leek de zon voor te stellen, en het Koptische woord daarvoor was ⲣⲏ (rē). Indien deze klankwaarde voor het eerste teken werd ingevuld, ontstond de combinatie *Re* + ? + *s* + *s*, wat Champollion onmiddellijk

deed denken aan *Re* + *m* + *s* + *s*, de welbekende naam van koning Ramses, die in de (in het Grieks) geschreven geschiedschrijving van de Ptolemaeïsche historicus Manetho wordt geïdentificeerd als een heerser van de 19de dynastie. Volgens deze lezing zou het teken de klankwaarde *m* moeten hebben. Maar er was meer bewijsmateriaal voorhanden. Op een tweede vel met tekeningen kwam de cartouche voor. Hier was opnieuw de combinatie gebruikt waarvan Champollion vermoedde dat het *m* + *s* moest betekenen, in dit geval voorafgegaan door een hiëroglief die hij herkende als de voorstelling van een ibis, het symbool van de godheid Thot. Er kon in deze cartouche niets anders staan dan Thot-mes, de Thoetmozes van de 18de dynastie van Manetho. Voor bevestiging van de klankwaarde van het teken kon Champollion zich tot de Steen van Rosette wenden. Daar kwam hetzelfde teken, weer in samenhang met , voor als onderdeel van een combinatie die overeenkwam met het Griekse *genethlia*, 'geboortedag', wat Champollion direct op het Koptische woord voor baren, ⲙⲓⲥⲉ (mīse), bracht. Er moet op dit punt op gewezen worden dat Champollion feitelijk ongelijk had met zijn interpretatie van als een teken met de klankwaarde *m*. Het is eigenlijk een tweeletterteken met de waarde *ms*, waaraan als fonetisch complement is toegevoegd. In dit stadium was Champollion echter begrijpelijkerwijs nog niet op de hoogte van de mogelijkheid van meerlettertekens. Gelukkig was zijn vergissing niet van doorslaggevend belang.

Champollion publiceerde deze en verschillende daarop volgende ontdekkingen in zijn *Précis du système hiéroglyphique* (1824), een werk waarin hij op overtuigende wijze aantoonde dat het fonetische systeem verre van op beperkte schaal werd toegepast, maar in feite, zoals hij het noemde, de 'ziel' van het hele schriftsysteem vormde. Voor het eerst werd het juiste verband tussen het ideogram en het fonogram, met inbegrip van de functie van het determinatief, aan het licht gebracht. Daarnaast werd een enorme hoeveelheid nieuwe gegevens gepresenteerd en geïnterpreteerd - namen van koningen, particulieren en goden, titels en epitheta, maar ook gewone, alledaagse woorden. Bovendien volgde er een grammaticale analyse en de vertaling van allerlei zinnen en zinswendingen. Daarbij werden onvermijdelijk fouten gemaakt, maar de fundamentele benadering was volledig juist. Met het verschijnen van de *Précis* werd de oude mythe over de hiëroglieven eindelijk ten grave gedragen en was de Egyptologie als wetenschap geboren.

6
Ontleningen

Geen enkel overzicht van het hiëroglifische schrift zou volledig zijn zonder enige aandacht te besteden aan de bijdrage die het leverde aan het op schrift stellen van andere talen dan het Egyptisch. Het andere grote schriftsysteem van het oude Nabije Oosten, het spijkerschrift, werd in de loop van drie millennia aangepast om een grote verscheidenheid aan talen vast te leggen. De bijdrage van het Egyptisch was in vergelijking gering, maar niet geheel zonder betekenis. Sommige geleerden zijn van mening dat de Egyptische hiëroglieven tot voorbeeld hebben gediend bij de ontwikkeling van de Kretenzische en Hethitische 'hiëroglieven' in de eerste helft van het 2de millennium v. Chr. Zekerder is dat er in het geval van twee andere schriften - het Proto-Sinaïtisch en het Meroïtisch - sprake was van directe overname van Egyptische tekens.

Het Proto-Sinaïtische schrift

Het Proto-Sinaïtische schrift werd aanvankelijk op verschillende plaatsen op het Sinaï-schiereiland ontdekt - vandaar de naam. In 1906 werd er voor het eerst serieus de aandacht op gevestigd door de Britse archeoloog Flinders Petrie (1853-1942), een gevolg van zijn expeditie naar de Sinaï waar hij de turkooismijnen had onderzocht die in de oudheid door de Egyptenaren waren geëxploiteerd. In de belangrijkste van deze onderzoeksgebieden, Serâbît el-Châdim, waren de resten van een tempel aangetroffen die gewijd was aan Hathor, de voornaamste godin van het mijnengebied in de Sinaï. Hier deed Flinders zijn meest in het oog lopende ontdekkingen, waaronder een groot aantal inscripties, in veel gevallen door het personeel van de expedities aan Hathor gewijd. Verreweg het merendeel hiervan was in het Egyptisch opgesteld, maar sommige monumenten droegen teksten in een schrift (er werden in totaal elf van dit soort inscripties aangetroffen) dat bestond uit 'een mengeling van Egyptische hiëroglieven... hoewel er niet één echt Egyptisch woord gelezen kon worden'. Een van deze monumenten, het beeldje van een sfinx, is met name 42
interessant omdat het teksten draagt die zowel in het normale Egyptische schrift als in het Sinaïtische zijn opgesteld. De Egyptenaren hebben hun inscripties tussen de poten en op de rechterschouder aangebracht, waar te lezen staat: 'beminde van Hathor, de beschermvrouwe van

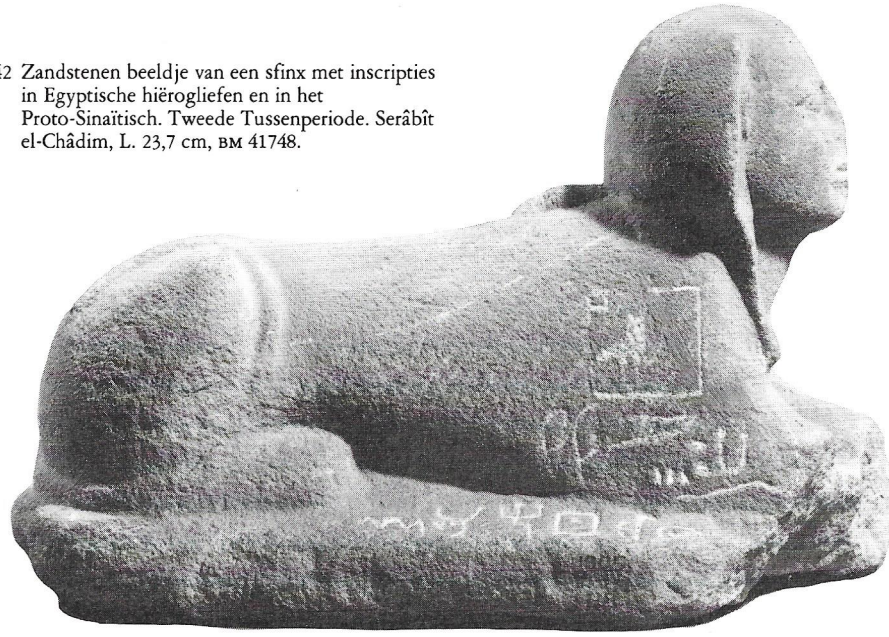

42 Zandstenen beeldje van een sfinx met inscripties in Egyptische hiëroglieven en in het Proto-Sinaïtisch. Tweede Tussenperiode. Serâbît el-Châdim, L. 23,7 cm, BM 41748.

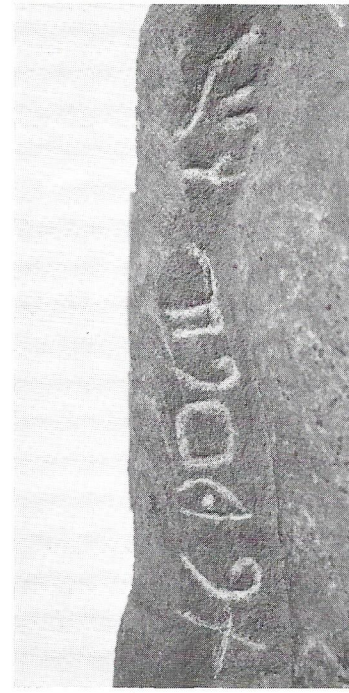

43 Beeldje van een sfinx, detail. Deel van de Proto-Sinaïtische inscriptie op de linkerzijde met de combinatie die als 'Balat' wordt geïnterpreteerd.

het turkoois'. Het Sinaïtisch is zowel aan de rechter- als aan de linkerzijde op de bovenkant van het voetstuk geschreven. Hoewel Petrie geen suggesties kon doen voor de lezing van het schrift, wist hij wel enkele scherpzinnige opmerkingen te maken. Zo merkte hij bij voorbeeld op dat het nieuwe schrift, met het oog op het beperkte aantal tekens, waarschijnlijk alfabetisch was en dat het, de context in aanmerking genomen, vermoedelijk de Semitische taal van de Aziatische arbeiders weergaf die aan de expedities deelnamen. Petrie dateerde het materiaal rond het midden van de 18de dynastie, maar daarin vergiste hij zich naar alle waarschijnlijkheid. De stijl van het beeldhouwwerk van de sfinx en van enige andere voorwerpen wijst op een vroegere datum, mogelijk het einde van het Middenrijk of de Tweede Tussenperiode.

Tabel 2 Het ziet ernaar uit dat het Sinaïtische schrift uit ten minste 23 verschillende tekens is opgebouwd, waarvan bijna de helft duidelijk is overgenomen uit het Egyptisch. Net als de hiërogliefen worden de tekens ofwel in kolommen ofwel in horizontale regels gerangschikt, maar de leesrichting lijkt over het algemeen van links naar rechts te lopen. Er schijnen geen strikte regels te zijn geweest voor de oriëntatie van de afzonderlijke tekens, maar in één bepaalde tekst zijn ze steeds dezelfde kant op gericht. De eerste doorbraak in de ontcijfering van het schrift geschiedde in 1916 door de Engelse geleerde A.H. (later Sir Alan) Gardiner (1879-1963). Hij ontdekte dat een deel van de tekens voorstellingen waren van zaken waarvan de namen in het Semitisch overeenkwamen met de namen van letters in het latere Phenicische/Kanaänitische alfabet. Gardiner maakte hieruit op dat de lineaire vormen van laatstgenoemde letters oorspronkelijk afgeleid waren van de Sinaïtische beeldtekens en hij toonde aan dat de overgang van de ene vorm in de andere in veel gevallen zonder moeite te volgen was. Door aan de Sinaïtische beeldtekens de klankwaarde van hun alfabetische opvolgers toe te kennen, was hij bovendien in staat de veel voorkomende

43 combinatie 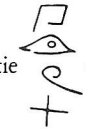 te lezen als *b'lt*, 'Balat'. Dat past heel goed in de context, want Balat is de naam van de Semitische godin die nauw verwant is met Hathor, van wie de naam tevens in Egyptische hiërogliefen voorkomt op de sfinx, een van de monumenten waarop de bedoelde combinatie werd aangetroffen. Gardiner was met het beschikbare materiaal niet in staat verdere vorderingen te maken, maar het feit dat hij onbevooroordeeld en aan de hand van een proces van logische herleidingen zo'n beetje de enige naam uit de Sinaï-tekst had weten te halen waarvan het het meest waarschijnlijk was dat hij in dat gebied voorkwam, wordt als een sterke aanwijzing ten gunste van zijn interpretatie van het schrift gezien.

Sinds de eerste bijdrage van Gardiner is er veel wetenschappelijk onderzoek naar het Proto-Sinaïtisch verricht. Het materiaal is verdrievoudigd en omvat nu ook inscripties die uit andere gebieden afkomstig zijn dan de Sinaï. Helaas zijn de teksten zonder uitzondering kort en vaak weinig nauwgezet uitgevoerd. Er wordt dan ook slechts langzaam vooruitgang in de kennis van het schrift geboekt, een vooruitgang die zich over het algemeen heeft beperkt tot een kleine aanwinst in het vocabulaire. De complete ontcijfering van het schrift die in 1966 door de Amerikaanse geleerde W.F. Albright (1891-1971) werd voorgesteld, heeft niet overal bijval gevonden. De belangrijkste ontwikkeling is waarschijnlijk geweest dat men heeft ingezien dat de Sinaïtische

Proto-Sinaïtisch	Egyptisch		Proto-Sinaïtisch	Egyptisch	
		(os)			(water)
		(huis)			(slang)
		(werphout?)			(oog)
		(vis)		?	
	?			?	
		(man met opgeheven armen)		?	
	of	(staf of roeiriem)		?	
		(deur)			(hoofd)
		(gedraaid vlas)			(vijver met lotus)
		(hand)		?	
		(handpalm)			(kruis van planken)
		(staf?)			

Tabel 2: Proto-Sinaïtische tekens met hun Egyptische voorlopers (Proto-Sinaïtische vormen naar Albright).

teksten geen op zichzelf staand verschijnsel waren. Inscripties in wat in hoofdlijnen hetzelfde schrift lijkt, zijn op verschillende plaatsen in Palestina aangetroffen. Sommige daarvan zijn ruwweg gelijktijdig te dateren met de Sinaïtische teksten, andere later. Het gehele materiaal, met inbegrip van de Sinaïtische teksten, wordt tegenwoordig door sommige geleerden samengevat onder de noemer Proto-Kanaänitisch.

Het lijkt heel aannemelijk dat het systeem een vroeg stadium in de geschiedenis van de ontwikkeling van het alfabet weergeeft. Recente studies van de paleografie van de teksten wijzen inderdaad in de richting van verwantschap met het Kanaänitische of Phenicische alfabet, zoals al werd gesuggereerd, ook al is niet voor elk afzonderlijk teken een dergelijk verband bewezen. Het is geen echt alfabetisch systeem in de eigenlijke zin van het woord, maar meer een economisch, uit lettergrepen opgebouwd schrift waarin elk teken staat voor een medeklinker plus welke klinker

dan ook. Men denkt dat het Egyptische systeem van invloed is geweest op de ontwikkeling ervan, niet alleen wat de vorm van de tekens betreft, of ten minste van een aantal daarvan, maar ook door in de eenlettertekens als het ware een voorbeeld te stellen voor een dergelijk beknopt stelsel. Als deze opvatting juist is (en niet alle geleerden zijn daarvan overtuigd), kan men daar een interessante conclusie aan verbinden. Aangezien het Kanaänitische/Phenicische lettergrepenschrift de basis vormde voor het Griekse alfabet, en het Griekse op zijn beurt voor het Latijnse, zou dat, in de woorden van Gardiner, betekenen dat 'de hiërogliefen voortleven, zij het in andere vorm, in de letters van ons eigen alfabet'.

Tabel 3

Egyptisch	Proto-Sinaïtisch	Phenicisch	Vroeggrieks	Grieks	Latijn
				A	A
				B	B
				Γ	G
				E	E
				K	K
				M	M
				N	N
				O	O
				P	R
				T	T
				Σ	S

Tabel 3: Van hiëroglief tot letter van ons alfabet.

Het Meroïtische schrift

Het Meroïtisch was de moedertaal van een Afrikaans volk met een hoge beschaving, dat de Egyptenaren kenden als het 'Koninkrijk van Koesj', en waarvan tijdens de latere perioden van de Egyptische geschiedenis Meroë (het moderne Begrawiya in de Soedan) de hoofdstad was.

De taal werd voor het eerst vastgelegd in de 2de eeuw v. Chr. in een alfabetisch schrift bestaande uit 23 tekens, waarvan het merendeel was overgenomen of ten minste afgeleid van het Egyptische systeem. Het Meroïtische schrift verschilt echter duidelijk van het Egyptische. Elk teken heeft een eigen klankwaarde, en zowel klinkers als medeklinkers worden in het systeem weergegeven. Daarnaast komt een speciaal teken voor om de woorden van elkaar te onderscheiden. Het schrift kent een hiëroglifische en een cursieve vorm. Hiëroglifische inscripties zijn gewoonlijk in kolommen opgesteld, cursieve teksten in horizontale regels die van rechts naar links gelezen moeten worden. In tegenstelling tot wat in het Egyptisch gebruikelijk is, zijn de tekens met de leesrichting mee georiënteerd.

Tabel 4

Hoewel het alfabetisch lijkt, is het Meroïtisch eigenlijk een uit lettergrepen opgebouwd systeem. De tekens die een medeklinker weergeven, staan in werkelijkheid voor die medeklinker + de klinker a, behalve in die gevallen waar de medeklinker wordt gevolgd door een i, o of e. De klankwaarde a wordt alleen aan het begin van een woord afzonderlijk geschreven. Er bestaan aparte tekens voor de combinaties n + e, s + e en t + o. Daarnaast wordt het teken dat de klankwaarde e aangeeft voor twee doeleinden gebruikt: het staat niet alleen voor de genoemde klinker, maar kan bovendien het ontbreken van een klinker na een medeklinker aanduiden.

Er zijn veel meer teksten in het Meroïtisch dan in het Proto-Sinaïtisch bekend, ook al is de totale hoeveelheid in feite betrekkelijk gering. Tot nu toe zijn minder dan duizend teksten behoorlijk

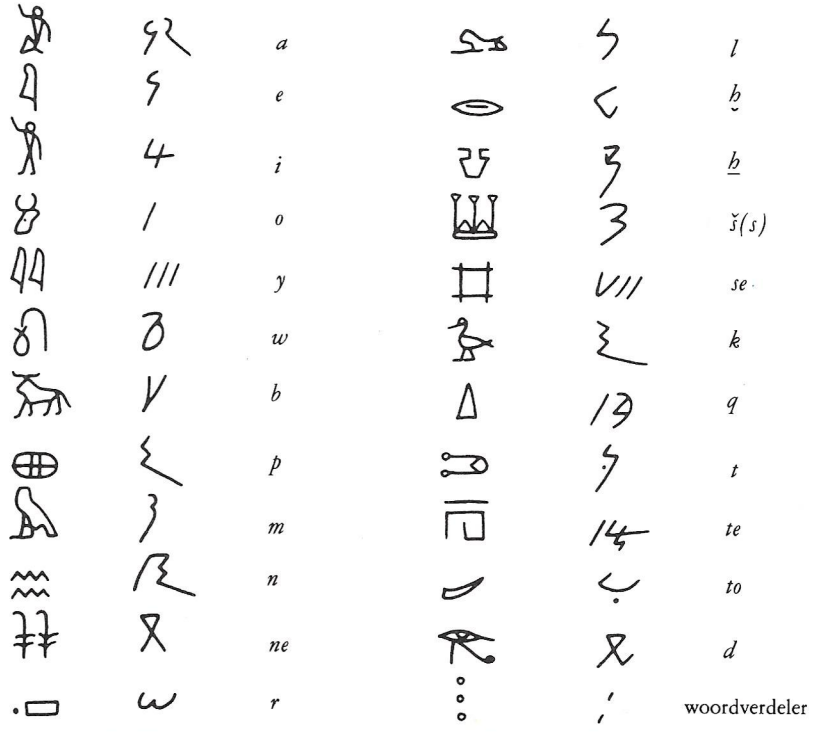

Tabel 4: het Meroïtische lettergrepenschrift (naar Hintze).

becommentarieerd, maar dat aantal groeit gestaag. Het schrift is over de gehele lengte van de Soedanese en Nubische Nijlvlakte aangetroffen, van Philae in het noorden tot Ban Naqa bij Khartoum in het zuiden, en ook de context waarin het is gebruikt, loopt enorm uiteen - van tempelwanden, schrijnen, altaren, offerpanelen, stèles, beelden, aardewerk, ostraka en papyri tot rotsopschriften. Inscripties in hiërogliefen komen verhoudingsgewijs weinig voor en zijn grotendeels beperkt tot koninklijke en religieuze prestige-onderwerpen. Cursieve teksten worden veel vaker aangetroffen. Dit schrift werd voor alledaagse doeleinden gebruikt en verving langzamerhand zijn ornamentele tijdgenoot. De vroegst dateerbare tekst in het Meroïtisch wordt gevormd door een tempelinscriptie van koningin Shanakdakhete (ca. 180-170 v. Chr.). Na de 5de eeuw n. Chr. is er geen enkele aanwijzing meer voor het gebruik van een van beide schriftvormen.

Het belangrijkste onderzoek naar het Meroïtisch werd gedaan door de Britse Egyptoloog Francis Llewllyn Griffith (1862-1934), in het 1ste decennium van deze eeuw. Door een gedetailleerde vergelijking van parallelle grafformules op offerpanelen en stèles, was Griffith in staat de omvang van het Meroïtische lettergrepenschrift vast te stellen, de samenhang tussen de hiëroglifische en cursieve schrijfwijzen te bewijzen en aan te geven in welke richting de tekens gelezen moesten worden. Vervolgens ging hij over tot het bepalen van de klankwaarde van de tekens. De
44 sleutel hiertoe vormde een inscriptie op de basis van een heilig schip uit de tempel van Ban Naqa in de Soedan, die zich nu in het museum in Berlijn bevindt. In deze inscriptie komen de cartouches voor van twee heersers van Meroë, een koning en een koningin, genaamd Natakemeni en Amanitere, die het monument gewijd hebben. Het punt waar het hier om gaat is dat de namen in zowel Meroïtische als Egyptische hiëroglieven geschreven zijn. Omdat de klankwaarde van de Egyptische tekens bekend was, kon Griffith hieruit de waarde van de Meroïtische tegenhangers afleiden. De waarde van acht afzonderlijke tekens, meer dan een derde van het hele systeem, kon op deze wijze min of meer juist worden vastgesteld aan de hand van één enkele inscriptie. Door op razend knappe wijze in andere Meroïtische teksten verschillende bekende namen, als die van de goden Osiris en Isis en plaatsnamen als Philae, te identificeren, was Griffith al spoedig in staat de waarden van de overige tekens te bepalen. Het systeem dat zo door Griffith werd gevonden, is in later tijden verfijnd en in details bijgesteld, in het bijzonder door de Duitse geleerde Fritz Hintze, maar het is in hoofdlijnen juist bevonden.

Dit succes in de ontcijfering van het schrift heeft helaas niet geleid tot een even groot begrip van de taal die erin is opgetekend. Men heeft een aantal woorden en zinswendingen met redelijke zekerheid kunnen uitleggen en er zijn pogingen gewaagd tot het herleiden van verschillende grammaticale constructies, maar de betekenis van het overgrote deel van de inscripties is nog steeds niet duidelijk. Het ontcijferen van de taal zou aanzienlijk worden vergemakkelijkt als er een verband kon worden vastgesteld tussen het Meroïtisch en een andere, bekende taal. Dat is tot nog toe niet gebeurd. Het Meroïtisch lijkt niet te behoren tot de Afro-Aziatische familie en pogingen het onder te brengen binnen de Afrikaanse talengroep hebben nog geen overtuigend bewijs opgeleverd. Het ziet ernaar uit dat er pas werkelijk belangrijke vooruitgang kan worden geboekt na de ontdekking van een tweetalige tekst - een nieuwe Steen van Rosette - met inscripties in zowel het Meroïtisch als een andere, bekende taal, zoals het Egyptisch of het Grieks.

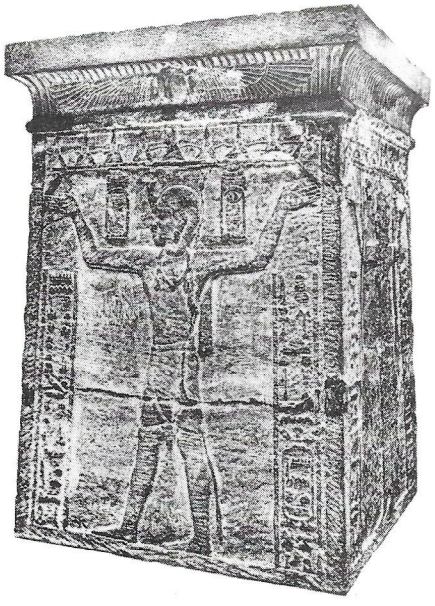

44 Basis afkomstig uit Ban Naqa met inscripties in Egyptisch en Meroïtisch schrift. 0-20 n. Chr., H. 1,18 m, Oost-Berlijn, 7261.

Bibliografie

Albright, W.F., *The Proto-Sinaitic inscriptions and their Decipherment* (Harvard/Londen 1966)

Andrews, C., *The Rosetta Stone* (Londen 1981)

Assmann, A. en J. en C. Hardmeier (red.), *Schrift und Gedächtnis. Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation* (München 1983)

Baines, J., 'Literacy and Ancient Egyptian Society' in *Man* 18 (1983) 572-599

Baines, J.R., 'Schreiben' in W. Helck en W. Westendorf (red.), *Lexikon der Ägyptologie,* v (Wiesbaden 1984) kol. 693-698

Bynon, J. en T. (red.), *Hamito-Semitica. Proceedings of a Colloquium held by the Historical Section of the Linguistics Association (Great Britain) at the School of Oriental and African Studies, University of London, on the 18th, 19th and 20th of March 1970* (Den Haag 1975)

Callander, J.B., *Middle Egyptian* (Malibu 1975)

Caminos, R. en H.G. Fischer, *Ancient Egyptian Epigraphy and Palaeography* (New York 1976)

Černý, J., *Paper and books in ancient Egypt* (Londen 1952)

Davies, N.M., *Picture Writing in Ancient Egypt* (Oxford 1958)

Faulkner, R.O., *A Concise Dictionary of Middle Egyptian* (Oxford 1972[2])

Fischer, H.G., *L'écriture et l'art de l'Egypte ancienne. Quattre leçons sur la paléographie et l'épigraphie pharaoniques* (Parijs 1986)

Fischer, H.G., *Egyptian Studies,* II. *The Orientation of Hieroglyphs,* dl. 1 *Reversals* (New York 1977)

Fischer, H.G., 'Hieroglyphen' in W. Helck en W. Westendorf (red.), *Lexikon der Ägyptologie,* II (Wiesbaden 1977) kol. 1189-1199

Galeries nationales du Grand Palais, *Naissance de l'écriture. Cuneiformes et hiéroglyphes,* tent. cat. (Parijs 1982)

Gardiner, A.H., 'The Egyptian Origin of the Semitic Alphabet' in *The Journal of Egyptian Archaeology* 3 (1916) 1-16

Gardiner, Sir A., *Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs,* (Oxford 1957[3])

Gaur, A., *A History of Writing* (Londen 1984)

Gelb. I.J., *A Study of Writing. A discussion of the general principles governing the use and evolution of writing* (Chicago 1963)

Griffith, F.L., *Meroitic Inscriptions,* dln. I, II (Londen 1911/1912)

Harris, J.R. (red.), *The Legacy of Egypt* (Oxford 1971[2])

Harris, R., *The Origin of Writing* (Londen 1986)

Hawkins, J.D., 'The origin and dissemination of writing in western Asia' in P.R.S. Moorey (red.), *The origins of Civilization* (Oxford 1979) 128-166

Henderson, L., *Orthography and Word Recognition in Reading* (Londen 1982)

Hintze, F., 'The Meroitic Period' in *Africa in Antiquity. The Arts of Ancient Nubia and the Sudan* I. *The Essays,* tent. cat. Brooklyn Museum, Brooklyn (1978) 89-105

Hodge, C.T. (red., *Afroasiatic. A Survey* (Den Haag 1971)

Iversen, E., *The Myth of Egypt and its Hieroglyphs in European Tradition* (Kopenhagen 1961)

Lewis, N., *Papyrus in Classical Antiquity* (Oxford 1974)

Lichtheim, M., *Ancient Egyptian Literature,* 3 dln. (Californië 1973-1980)

Meltzer, E.S., 'Remarks on ancient Egyptian writing with emphasis on its mnemonic aspects' in P.A. Kolers, M.E. Wrolstad en H. Bouma (red.), *Processing of Visible Language* 2 (New York/Londen 1980)

Millard, A.R., 'The Infancy of the Alphabet' in *World Archaeology,* 17, nr. 3 (1986) 390-398

Pope, M., *The Story of Decipherment: from Egyptian hieroglyphic to Linear B* (Londen 1975)

Quaegebeur, J., 'De la préhistoire de l'écriture Copte', *Orientalia Lovaniensia Periodica* 13 (Leuven 1982) 125-136

Ray, J.D., 'The Emergence of Writing in Egypt' in *World Archaeology* 17, nr. 3 (1986) 307-316

Sampson, G., *Writing Systems. A linguistic introduction* (Londen 1985)

Schäfer, H., *Principles of Egyptian Art,* uitg. met naschrift van E. Brunner-Traut; vert. en uitg. met voorwoord van J. Baines (Oxford 1974)

Shinnie, P.L., *Meroe: a civilization of the Sudan* (Londen 1967)

Schenkel, W., 'Schrift' in W. Helck en W. Westendorf (red.), *Lexikon der Ägyptologie,* v (Wiesbaden 1984) kol. 713-735

Schenkel, W., 'The structure of hieroglyphic script' in *Royal Anthropological Institute News,* 15 (1976) 4-7

Williams, R.J., 'Scribal training in ancient Egypt' in *Journal of the American Oriental Society* 92 (1972) 214-221

Zauzich, K.-Th., *Hiërogliefen lezen. Een handleiding voor museumbezoekers en Egypte-reizigers,* vert. met voorwoord van H.D. Schneider (Amsterdam 1986[4])

Register

Abu Simbel 55
Abydus *37*
Aelos 50
Afro-Aziatisch 6, 62
Åkerblad, J. 50, 51
Akkadisch 6
Albright, W.F. 58
Alexander 50, *55*
Alexandrië 48
Alfabet, Grieks 10, 25, 60
Id., Latijns 60
Id., Phenicisch/Kanaänitisch 58, 59
Alfabetisch schrift 35
Amanitere 62
Amasis *13*
Amenemhêt II 46
Amenhotep *37*
Amenhotep II 19; *14*
Amon 17
Amuletten 20; *16-19*
Angelsaksisch 37
Anubis 14, 46
Apophis 19
Apriës 48
Arabisch 6, 25
Archaïsch-Egyptisch 8, 9
Arsinoë 50
Assyrisch 37
Aswân 54
Autokrator 55
Babylonisch 37
Balat 58; *43*
Bankes, W.J. 54
Ban Naqa 62; *44*
Barthélemy, J.J. 48
Behnasa *30, 31*
Berber 6
Berenice 50, 52, 55
Bohairisch 9
Bonaparte, Napoleon 48
Bouchard, Pierre 48
Caesar 55
Cartouche 17, 19, 44, 48, 55; *13*
Chinees 48,52
Champollion, J.-F. 52, 54, 55, 56; *40, 41*
Christendom 26, 47
Cleopatra 54, 55
Cursieve ontwikkeling *23*
Cursieve hiërogliefen 21, 27; *22, 37*
Deir el-Medina 27
Demotisch 8, 9, 10, 21, 23, 24, 25, 26, 48, 50, 51; *29, 31, 39, 41*
Determinatief 17, 30, 33/34, 35, 52, 56; *11*
Dialecten 9
Diodorus Siculus 47
Dodenboek 21; *22*
Echnaton 17
Elam 40
El-Kâb *4*
Gardiner, A.H. 58
Getallen 44
Grieken 6, 10, 24, 25, 26, 27, 35, 36, 37, 48, 50, 54, 56, 62; *31, 39, 41*
Grieks 10, 24
Griffith, Francis Llewllyn 62
Guignes, C.J. de 48
Hamito-Semitisch 6
Hathor 57, 58
Hebreeuws 6
Hethitische hiërogliefen 57
Hiëraconpolis *36a, b*
Hiëratisch 10, 21-23, 54; *20, 25, 26, 28*
Id., abnormaal 23; *28*
Hintze, Fritz 62
Horapollo 47
Horus 20; *3*
Hunefer 22
Iry 14, 17, 46; *1, 7, 8, 9*
Iry-nedjes 14, 17
Isis 62
Itjeh 17
Jaartallen 45
Kai-nefer 14, 17
Karnak 52
Khartoum 62
Kircher, A. 48, 50
Klerk, opleiding van 27, 29; *35*
Koesjitisch 6
Kopten 25
Koptisch 6, 8, 9, 10, 25/27, 36, 37, 47, 48, 50, 55, 56; *32, 33*
Kretenzische hiërogliefen 57
Kunst (Egyptische), samenhang met het schrift 14, 17, 38
Latijn 9, 60
Ligaturen 23, 24; *24*
Manetho 56
Memphis 9
Meroïtisch 61/62; *44*
Merul *3*
Mesopotamië 40
Middenegyptisch 8, 9, 11, 30, 41
Min-nefret 17; *10*
Namen (van koningen) 44
Narmer 38, 40; *36a, b*
Natakemeni 62
Nefer-seshem-Nesut 17
Nen-kai 17
Offerformule 46
Omotisch 6
Oriëntatie 12, 17, 21, 24; *5, 22*
Osiris 46, 48, 62
Oudegyptisch 8, 9, 37
Palet (van een klerk) *20, 21*
Id., van Narmer 38, 40; *36a, b*
Pen zie rietpen
Penpakhenty *11*
Penseel (van een klerk) 21, 24; *20*
Petrie, F. 57, 58
Philae 10, 24, 54, 62; *3*
Plotinus 47
Proto-Elamitisch 40
Proto-Kanaänitisch 59
Proto-Sinaïtisch 57/60, 61; *42, 43*
Ptah 51
Ptolemaeus 50, 51, 52, 54, 55
Ptolemaeus V Epiphanes 48
Ramses 37, 56
Rashid 48
Rē 19
Rebus 31, 38
Rietpen 24, 36; *30*
Rosette 48
Rosette, Steen van 24, 48, 54, 56, 62; *39*
Sahidisch 9, 25, 27
Sarcofaagteksten 21
Semitisch 6, 30, 58
Sennefer *12*
Serâbît el-Châdim 57
Shanakdakhete, koningin 62
Sinaï 57, 58, 59
Sinoehe, sprookje van 29; *34*
Spijkerschrift 37, 57
Sumerisch 6, 40
Sylvestre de Sacy 50
Thebe 9, 27, 52; *21, 32*
Thoetmozes 56
Thoetmozes III 45
Thot 38, 56
Transpositie, grafische 13; *6*
Id., uit eerbetoon 14
Tsjadisch
Vocalisatie 36/37
Wennekhu *11*
Weston, ds. S. 48
Young, T. 50, 51, 52, 54, 55

FIBULA SCHRIFTREEKS

EGYPTISCHE HIËROGLIEFEN

Het hiëroglifische schrift van het oude Egypte is een van de oudste en fraaiste systemen ter wereld. Het werd in de begindagen van de Egyptische dynastieke geschiedenis, tegen het einde van het 4de millennium v. Chr., als een zijtak van de schilderkunst uitgevonden en bleef meer dan 3000 jaar in zwang, totdat het ten slotte tijdens de Koptische of christelijke periode van Egypte in onbruik raakte. Dit boek behandelt de beginselen die aan het schrift ten grondslag liggen en beschrijft het ontstaan, de ontwikkeling en de toepassing ervan, waarbij ook het *hiëratisch* en het *demotisch,* de cursieve afleidingen van het hiëroglifische schrift ruime aandacht krijgen. Tevens wordt een overzicht gegeven van de geleidelijke herontdekking van de hiëroglieven in recenter tijden, een proces dat in 1822 uitliep op de uiteindelijke ontcijfering van het schrift door de Fransman J.-F. Champollion, waarbij de Steen van Rosette, tegenwoordig in het British Museum te Londen, een rol van doorslaggevende betekenis speelde.

De auteur W.V. Davies is adjunct-conservator van de afdeling Egyptische oudheden van het British Museum. Hij heeft verschillende wetenschappelijke uitgaven op het gebied van de Egyptologie op zijn naam staan, waaronder een boek dat is verschenen over schilderingen en inscripties in hiëroglieven op de wanden van Egyptische graftomben.

ISBN 90 269 4050 5
NUGI 644

Titels in deze serie:

Spijkerschrift, C.B.F. Walker
Lineair B en verwante schriften, J. Chadwick
Griekse inscripties, B.F. Cook
Egyptische hiëroglieven, W.V. Davies
Runen, R.I. Page